

ADVERTENTIEN

MULTATULLI.

De heer **EDUARD DOUWES DEK-
KER** zal op **ZATURDAG AVOND**
te 7½ uur, in het **CONCERTHUIS** te
Groningen, eene **LETTERKUNDIGE**
LEZING houden, bestaande in de voordracht zijner
DRAMATISCHE FRAGMENTEN.

Entrée 00 cent.

Plaatsen zijn te bespreken in het Concerthuis, des voor-
middags van 10—12 uur, à 10 cent.

EN GRONINGEN

Maar welke kantel
 keur, die welke is te
 volgen. De welke is te
 geven van die kantel
 beuiter, om dat de
 keur, die is te geven
 van die kantel te
 geven.

Lidder:

Maand. 28 feb.	Groningen	
Maand. 1 Ma.	—	
Maand. 2 Ma.	Sappemen	2
Maand. 3 "	Vendam	2
Maand. 4 "	Landkand.	2
Maand. 5 "	Schanda	2
Maand. 6 "	—	
Maand. 7 "	Grondwet	
Maand. 8 "	Keur te geven	
	Landkand.	

Ordinantie van de kantel ??
 gewente plekken van. De
 van de kantel welke van, de
 is in de kantel van de
 kantel van. De kantel van
 kantel van. De kantel van
 kantel van. De kantel van
 kantel van. De kantel van
 kantel van. De kantel van

Uit een brief van Multatuli aan D.R. Mansholt,
 18 januari 1881.

Uitnodiging

Multatuli en Groningen

**Zijn lezingen in Stad en Lande
en zijn invloed
op maatschappij-hervormers,
met ongepubliceerde documenten**

Groningen
Universiteitsbibliotheek
1987

Veendam
Veenkoloniaal Museum
1987

COLOFON

Catalogus van een tentoonstelling in de expositiezaal van de Universiteitsbibliotheek, gehouden van 2 oktober – 14 november 1987 en in het Veenkoloniaal Museum te Veendam van 27 november – 15 januari 1988.

Inleidende tekst: J. Houkes en P.J. Hoekman

Catalogusbeschrijvingen: W.R. Foorthuis, P.J. Hoekman, J. Houkes en J. Kingma

Transcriptie van de documenten: J. Stienstra

Coördinatie: J. Kingma

Illustratie op de voorzijde: advertentie in de Provinciale Groninger Courant

Foto's: J. Stadtman / Centrale Fotodienst RUG / J.D.R. van Dijk

Vormgeving: A. Nanninga, Winsum

Zetwerk: Von Hebel BV, Groningen

Druk: De Bruin Noordbroek

Productie: Van Dijk & Foorthuis Regioproject

De uitgave van deze catalogus is mede mogelijk gemaakt door Athena's Boekhandel te Groningen

ISBN: 90.367.0057.4

Een beeld van Multatuli werd voor de tentoonstelling welwillend afgestaan door het Wassen Beeldenmuseum Madame Tussaud te Amsterdam

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Verantwoording	5
Chronologisch overzicht Multatuli	6
Boerenoppositie en vroeg radicalisme (1830-1850)	11
Radicaal-liberalen, vrijdenkers en Multatuli in Groningen	22
Pioniers van het socialisme, bewonderaars van Multatuli	46
Bijlage	66
Geraadpleegde archieven	69
Geraadpleegde periodieken	69
Gebruikte literatuur	69
Catalogus	73
Afkortingen bruikleengevers	123
Een negental niet eerder gepubliceerde documenten	125
Personenregister	139

VOORWOORD

Op 19 februari 1987 was het honderd jaar geleden dat de schrijver Multatuli in Nieder-Ingelheim in Duitsland overleed. Op allerlei manieren is in dit jaar uitvoerig aandacht besteed aan de persoon en het werk van deze grote schrijver, o.a. door een omvangrijke tentoonstelling in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag.

Toen mij door enkele jonge historici de vraag werd voorgelegd of ook de Universiteitsbibliotheek een tentoonstelling aan Multatuli zou willen wijden, heb ik daar gaarne mee ingestemd, omdat deze een geheel ander karakter zou dragen dan de eerdere exposities. Zij belicht Multatuli's belangstelling voor en invloed op het maatschappelijke en politieke denken van zijn tijd, in het bijzonder zijn relatie met de provincie Groningen, waar hij met veel meer personen dan men gemeenlijk denkt een nauw contact heeft onderhouden: vrijdenkers, radicalen en socialisten, onderwijzers, boeren en voormannen in de arbeidersbeweging.

Veel van die invloed heeft ook in geschifte haar neerslag gevonden. De Universiteitsbibliotheek bezit op dit gebied een interessante collectie, zoals bijvoorbeeld in de Bibliotheek van 'Conamur', Vereniging tot Beoefening der Sociale Wetenschappen te Groningen. Het leek mij van belang dit materiaal eens onder de aandacht te brengen, niet alleen in de tentoonstelling, maar ook in een daarbij behorend boek, opdat deze minder bekende kant van Multatuli's activiteit en werking op ruimere schaal gedocumenteerd wordt.

Mijn hartelijke dank wil ik betuigen aan allen die op de een of andere wijze aan de totstandkoming van deze tentoonstelling hebben bijgedragen. Het ontwerp en de uitwerking van de expositie is van drs. W.R. Foorthuis en drs. J.D.R. van Dijk. Drs. P. H. Hoekman en drs. J. Houkes hebben belangrijke bijdragen geschreven voor het boek: Studies over de politiek-sociale achtergronden in Groningen in de 19de eeuw, Multatuli's lezingtoernee's en zijn invloed op politieke en sociale bewegingen in Groningen in 't laatste kwart der 19de eeuw. De beschrijvingen voor de catalogus zijn door de gehele groep vervaardigd. De redactie en de coördinatie berusten bij de onderbibliothecaris drs. J. Kingma.

Het merendeel van het materiaal is uit de Universiteitsbibliotheek afkomstig, maar ook werd een beroep gedaan op het Rijksarchief in de provincie Groningen, het Gemeentearchief van Groningen, de Provinciale Bibliotheek van Groningen, de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (Multatuli-archief) het Multatuli-museum in Amsterdam het Groninger Museum, het Veenkoloniaal Museum, het Landbouwmuseum 'Welgelegen' te Leens, de gemeente Winschoten en enkele particulieren te weten de familie Reinders, Wilkens en

Mansholt. Voor hun bereidwilligheid het gevraagde materiaal af te staan ben ik zeer erkentelijk. De inrichting van de tentoonstelling werd door medewerkers van de Universiteit verzorgd.

De bibliothecaris,
mr. W.R.H. Koops

VERANTWOORDING

Meer dan in de meeste andere delen van Nederland vonden Multatuli's denkbeelden in het noorden een warm onthaal. In de provincie Groningen waren zijn bewonderaars eerst te vinden onder radicaal-liberaal georiënteerde boeren en burgerij. Later ontmoette hij sterke sympathie onder de vroege socialistische arbeidersbeweging.

Reeds lang voordat Multatuli's maatschappijkritiek gehoor kon vinden, werd in de provincie Groningen een voedingsbodem gelegd die de ontvankelijkheid voor zijn opvattingen hier bevorderden. De sociaal-economische ontwikkelingen in de vroege 19e eeuw, evenals het ontstaan van een liberaal-oppositioneel politiek klimaat en een sterke culturele belangstelling onder de boeren droegen bij aan de vlotte intrede van Multatuli's ideeën in de jaren zestig van de vorige eeuw. Bovendien lieten democratisch georiënteerde jongeren radicale geluiden horen in hun persorganen en brochures. Al met al trof Multatuli in Groningen een geestesgesteldheid aan, welke zeer nauw aansloot bij de politieke en sociale denkbeelden die hijzelf koesterde. Hij werd hier ontvangen als de briljante verwoorder van de heersende gevoelens. Het Gronings publiek ontving hem al dan niet terecht als een medestander.

Het waren in het begin vooral enkele vooraanstaande figuren, die zich verwant voelden met Multatuli. Vandaar dat in de tekst aan deze figuren uitgebreid aandacht wordt besteed. De invloed van Multatuli op onderwijzers in Groningen was opvallend groot en komt hier dan ook aan de orde. Echter, het meest door Multatuli geïnspireerd was de vroege socialistische arbeidersbeweging in Groningen. Voor deze was Multatuli een grote voorganger aan wiens woord men veel waarde hechtte. Hoewel Multatuli in geen enkel opzicht van socialistische sympathieën beticht kan worden, was zijn invloed op de Groningse socialisten van het eerste uur enorm groot. Zij bleven tot in de twintigste eeuw zijn woord consequent uitdragen en werden door tegenstanders dan ook voor anarchisten uitgekreten.

Nu, in 1987 is het honderd jaar geleden dat Eduard Douwes Dekker stierf en lijkt het zinvol, een eerste schets van de maatschappelijke invloed van Multatuli in Groningen te geven. Het is geen beschouwing geworden over Multatuli als letterkundige, maar als de figuur die tegen maatschappelijk onrecht opkwam en daarin medestanders en volgers vond.

Jannes Houkes, Piet Hoekman

CHRONOLOGISCH OVERZICHT MULTATULI

1 JEUGD

- 1820 2 maart. Eduard Dekker geboren, zoon van Engel Douwes Dekker, kapitein ter zee en Sietske Eeltjes Klijn, wonende te Amsterdam.
- 1832 Maart. Inschrijving van Eduard Douwes Dekker in het Album Scholasticum van de Latijnse School (Barlaeus-gymnasium, Weteringschans, Amsterdam).
- 1835-38 Eduard werkt in de textielhandel van Abraham van de Velde, Amsterdam.
- 1838 23 september. Vertrek Java op het schip van zijn vader, het zeilschip Dorothea. Aankomst in het begin van januari 1839.

2 INDISCHE PERIODE

- 1839 14 februari. In dienst getreden bij de Algemene Rekenkamer, zonder bezoldiging.
- 1840 6 februari. Benoemd tot tweede kommies.
- 1841 Schrijft: 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man'.
- 1842 9 juli. Op verzoek benoemd tot controleur 2e klasse.
7 november. Benoemd als controleur te Natal.
- 1843 Schrijft: 'Nog eens „Graven”' en 'De eerloze'.
3 juli. Geschorst wegens kastekort.
- 1844 September. Hij vertrekt per brik Orestes van Padang naar Batavia.
- 1845 13 september. Benoemd tot tijdelijk ambtenaar ter beschikking van de assistent-resident van Krawang.
Eind december. Dekker vertrekt uit Poerwakarta (met goed getuigschrift) naar Buitenzorg, waar hij midden januari 1846 arriveert.
- 1846 Januari en februari. Veelmaals contact met de gouverneur-generaal Rochussen over geschikte herplaatsing.
10 april. Getrouwd met Everdina Huberta van Wijnbergen te Tjiandjoer.
18 mei. Benoemd tot kommies in de redisentie Bagelen (Midden-Java).
- 1848 27 oktober. Benoemd tot secretaris van de Residentie Menado (Celebes).
- 1849 April. Houdt een dagboek bij, het z.g. 'Memoriaal'.

- 1851 24 februari-6 mei. Beroemde 'Praatbrief' aan A.C. Kruseman.
8 oktober. Benoemd tot assistent-resident van Amboina.
- 1852 22 juni. Verlof van drie maanden (gezondheidsredenen).
15 september. Naar Nederland via Kaap de Goede Hoop.
December. Aankomst, brengt kerstnacht door in Hellevoetsluis.
- 1853 September. In Spa – verspeelt zijn geld.
17 november. Verzoekt aan de minister van koloniën een voorschot van f 675,-. Toegestaan.
Winter. In Amsterdam.
- 1854 1 januari. Geboorte van zijn zoon Pieter Jan Constant Eduard (Edu).
6 mei. Verzoek om zes maanden uitstel van terugkeer naar Nederlands-Indië. Toegestaan.
18 november. Verzoek om maand uitstel van aankomst in Indië – voor reis over land. Toegestaan.
- 1855 Januari. Naar speelbank in Homburg, Duitsland; verliest geld.
20 mei. Vertrekt naar Batavia met de 'India'.
10 september. Aankomst in Batavia.

3 DRAMA VAN LEBAK – MAX HAVELAAR

- 1856 4 januari. Benoemd tot assistent-resident van Lebak West-Java.
22 januari. 'Toespraak tot de hoofden van Lebak'.
24 februari. Aanklacht van de Regent.
23 maart. Eduard Douwes Dekker ontslagen te Lebak en overgeplaatst naar Ngawi.
29 maart. Eduard Douwes Dekker verzoekt ontslag uit 's lands dienst.
4 april. Verzoek om ontslag toegestaan.
- 1857 3 april. Hij vertrekt alleen per stoomschip 'Koningin der Nederlanden' naar Europa.
1 juni. Dochter Nonni in Soerabaje geboren.
- 1858 April. In West-Duitsland, Kassel.
- 1859 September. Douwes Dekker in Brussel 'Au Prince Belge'.
31 oktober. 'Max Havelaar' gereed.
- 1860 Mei. De Max Havelaar verschijnt.
14 juli. Naar Spa. Verliest geld.
Oktober. 'Indrukken van den dag', 'Brief aan de kiezers van Tiel', 'Brief aan Duymaer van Twist'.
December. Naar Brussel, Verenigd met gezin.

4 DE SCHRIJVER

- 1861 Februari. 'Het gebed van een onwetende'.
2 mei. 'Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb'.
8 juni-4 augustus. 'Minnebrieven'.
- 1862 December '61-januari. 'Over vrijen arbeid in Nederlandsch-Indië'.
Februari. Reeks lezingen in Amsterdam en Rotterdam.
Maart. De eerste aflevering van de 'Ideen' verschijnt.
April. Tweede en derde aflevering 'Ideen'. Begin correspondentie met Mimi.
- 1863 Februari. Amsterdam. 'De school des levens'.
September. 'Brief aan de weduwe Pruimers'.
December. 'Ideen, deel II.
- 1864 Oktober. Naar Parijs voor vertaling van Max Havelaar.
- 1865 1 februari. 'Circulaire aan de lezers der Ideen'.
Juni. 'De zegen Gods door Waterloo'.
- 1866 18 januari. Dekker met Mimi naar Duitsland. Speelt te Homburg. Verliest erfenis van Mimi aan speelbank.
1 april. Tine vlucht voor schulden uit Brussel naar Amsterdam. Daarna naar Italië.
Juni. Dekker met Mimi in Coblenz.
9 september. Verzoek aan goeveneur-generaal P. Meijer om herplaatsing. Geen antwoord.
- 1867 December 1866-10 januari. 'Over Pruisen en Nederland'.
21 januari. Naar Keulen.
10 maart. Spreekbeurten in Antwerpen.
18 augustus. Naar Gent, Congres Nederlandse Taal. 'Over het recht om een gevoel af te keuren'. Conflict met Prof. G.W. Vreede. Bijgelegd. Rede voor het Congres: 'Over de gepaste maat van vrijheid in het gebruik van ongewone woordvormen en zinswendingen'.
September. Eerste, tweede en vierde bedrijf 'Vorsten-school'. Woont in Keulen.
December. Engelse vertaling Max Havelaar. Ontwerp Nederlands standpunt koloniale politiek – later: 'Nog een vrijen-arbeid'.
- 1868 Januari. Conflict met Huet.
5 april. Lezingen in Nederland.
- 1869 3 februari. Dekker en Mimi in Den Haag. Op 22 februari komt Tine met de kinderen bij hen wonen.
Mei. Begin 'Causerieën' in De Locomotief.
September. 'Brief aan de Mij. tot nut van den Javaan'.

- 1870 Mei. Dekker met Mimi naar Mainz.
5 mei-30 juni. 'Miljoenenstudiën. Daarna 'Divafatiën' en omwerking van 'Nog eens vrijen-arbeid'. Daarna 'Ideen' III.
November. Dekker met Mimi in Wiesbaden.
- 1871 24 juli. In relatie met uitgever G.L. Funke.
December. 'Duizend en enige hoofdstukken over specialiteiten'.
- 1872 Januari-juni. 'Ideen' V.
Februari-maart. 'Vorstenschool' compleet.
September. 'Brief aan den koning' (Ideen IV-931/972).
'Ideen' IV.
- 1873 Juli '72-oktober. 'Ideen' VI.
4 oktober. Woont in Wiesbaden.
- 1874 13 september. Dood van Tine.
- 1875 Maart. Opvoering van Vorstenschool in Utrecht.
1 april. Huwelijk met Mimi. Daarna naar Wiesbaden.
Mei. Opvoering van Vorstenschool in Winschoten.
- 1876 September. 'Ideen' VII.

5 LAATSTE JAREN

- 1877 Februari. Eerste lezingentournee in Nederland, tot mei.
- 1879 Februari. Tweede lezingentournee in Nederland, tot mei.
- 1880 Januari. Derde lezingentournee in Nederland, tot april.
- 1881 Januari. Vierde lezingentournee in Nederland tot april.
April. Krijgt eigen huis van dr. J. Zürcher, in Nieder Ingelheim – 'Auf der Steig'.
- 1882 Maart. Inzameling Huldeblijk: f 22.500,-.
- 1886 Herfst. 'Onafgewerkte blaadjes'.
- 1887 19 februari. Eduard Douwes Dekker overleden.

Bron: P. Spigt, *Multatuli, Een Sarcast op een ongelegen moment*.
Profiel 3, Meulenhoff Educatief, Amsterdam, 1976.

BOERENOPPOSITIE EN VROEG-RADICALISME (1830-1850)

De provincie Groningen was van oudsher overwegend agrarisch en reeds vanaf het midden van de 18de eeuw kon men de landbouw hier welvarend noemen. Grote gemengde bedrijven maakten vanaf het begin van de 19de eeuw plaats voor bedrijven die uitsluitend akkerbouw bedreven. De traditionele veeteelt raakte daarmee sterk op de achtergrond. De vruchtbare klei in het Oldambt en op het Hogeland zorgde voor aanzienlijke graanoogsten.

In de provinciale politieke verhoudingen was al lange tijd sprake van een overheersende positie van de stad Groningen over het platteland. Aan deze traditie werd na de Franse inval van 1795 getornd. De oude stedelijke elite van regenten en de plattelandsjonkers verloren een groot deel van hun privileges.¹ Doch toen Willem I met het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 als koning aantrad, verwierven zij hun posities deels terug. In de provinciale politiek was de stem van de aristocratie en rijke burgerij doorslaggevend. Het provinciale bestuur kende vertegenwoordigingen van 'standen', te weten de stad, het ridderschap en de landelijke stand. De vertegenwoordiging van elk 12 leden was echter niet evenredig naar aantal en maatschappelijke betekenis. Immers, de aristocraten waren met 24 leden, de stad met 28.000 inwoners en het platteland met 110.000 inwoners in het bestuur vertegenwoordigd.² Het platteland was ver achtergesteld, terwijl toch de economische betekenis van het boerenbedrijf was gegroeid in de Franse tijd. De boeren eisten nu in toenemende mate een evenredige plaats op in de politiek. De herinvoering van de ridderschap onder Willem I werd door hen sterk gehekeld. Onder de boeren groeide de belangstelling voor het maatschappelijke en staatkundige leven. Afdelingen van de Maatschappij tot Nut voor 't Algemeen, alsmede door hen opgerichte 'leesgezelschappen' hadden een rijke culturele functie.

Vanaf 1818 werd de landbouw getroffen door een langdurige crisis. Deze werd onder meer veroorzaakt door de invoer van goedkoop graan uit gebieden rond de Zwarte Zee en protectionistische maatregelen van de Franse en Engelse regering. De boeren zagen hun opbrengsten dalen. 'Het meest echter van alle klassen op 't land, trof die achteruitgang den steeds behoeftigen werkman (arbeider geheeten). Zóó zeer trof zij die ongelukkigen, dat, ten gevolge van het verminderde werk, velen voor aanmerkelijk kleinere daghuren moesten werken, of van honger omkomen.'³

Naast het doorvoeren van loonsverlagingen en ontslagen, wendden de boeren zich tot Willem I. In 1823 ondertekenden ruim 1.900 boeren uit Groningen een *Request en inleidende memoire* waarin zij verzochten de invoer van granen en peulvruchten tijdelijk te verbieden.⁴ Een deel der boeren hield overigens wel vast aan het liberale

standpunt van vrijhandel. De ontevredenheid uitte zich af en toe in bijdragen aan het blad *De Zon, Groninger Maandtijdschrift*, dat in de jaren twintig hier verscheen.⁵ Toen enkele jaren later kadastrale opmetingen begonnen, groeide de kritiek onder de Groninger boeren. Gezien de enorme grootte van hun bedrijven vreesden zij terecht een hogere grondbelasting te moeten betalen. De financiële positie van de boeren kwam onder druk te staan toen rond 1830 de grondbelasting aan de invoering van het kadaster werd gekoppeld.⁶ Vanaf die periode kwamen de boeren met grote regelmaat in 't geweer tegen het belastingstelsel. De opbrengsten der boeren daalden nog meer toen na de afscheiding van België in 1830 de export naar dit gebied vrijwel geheel wegviel. De staatslening uitgeschreven ter financiering van de strijd tegen de Belgen, ging gepaard met belastingverhoging die op weerstand stuitte bij onder meer de boeren.

Weldra heerste in de provincie Groningen een politieke belangstelling die groter was dan elders in Nederland.⁷ De groeiende oppositie bleek begin jaren dertig uit de talloze adressen aan de koning met bezwaren tegen de hoge belastingen, het ridderschap, de vrije invoer van granen, en andere brandende kwesties. Het verzet tegen belastinginning werd in het Noordgroninger Leens tegengegaan door te dreigen met het stationeren van militairen.⁸ Vanaf 1831 bood het in Noord-Groningen opgerichte blad *De Ommelander* de boeren de mogelijkheid hun grieven naar buiten te brengen.

DE OMMELANDER

In 1831 verscheen bij drukkerij Mekel te Uithuizen het tweeweekelijkse blad *De Ommelander, Tijdschrift ter bevordering van het maatschappelijk welzijn* met als motto 'Prüfe und behalte das Gute'.⁹ De krant sloeg onmiddellijk een oppositionele toon aan en bekritiseerde de 'lijdzame en geduldige onderdanen' van de staat. Er werd voor gepleit de 'handen ineen te slaan, om algemeene en maatschappelijke belangen te bevorderen' en om te streven naar 'verbeteringen in ons geheel regeringsstelsel en onze gansche staatsinrigting'.¹⁰ Het blad was gelieerd aan een geheim genootschap, waarin onder meer waren vertegenwoordigd Geert Reinders uit Warffum, één der grootste hereboeren uit de provincie, en Herman Middendorp, arts te Leens. De redactie van de krant lag grotendeels in handen van de Groningse student Jacob Huizinga. *De Ommelander* vond zijn lezerskring vooral onder de boeren en was een eenzame strijder in een periode waarin geen oppositiepers bestond.

Opvallend was het pleidooi in *De Ommelander* voor de 'vrijheid van denken', dat gepaard ging met kritiek op de godsdienst die het onbevooroordeelde zicht op de maatschappelijke werkelijkheid aan

het denken ontnam. 'Wat beweegt dan toch die ijveraars tot hunne zoo bitter verklaarde haat tegen het denken? Wanneer wij hen zelve hooren, dan is het deels hunne vroomheid, hunne hartelijke verkleefdheid aan den Godsdienst; deels hunne vaderlandslievende ijver voor den staat'.¹¹

Geert Reinders (cat. nr. 9)

Het blad getuigde herhaaldelijk van haar kritiek op het geloof en van haar streven naar vrijheid en mondigheid. De rede vormde het middel om de werkelijkheid te leren kennen. Dit rationalisme had onder de boeren enigszins veld gewonnen. Hier was sprake van de eerste tekenen dat de godsdienstige berusting langzamerhand ging plaats maken voor een toenemend zelfbewustzijn van de boeren, ofschoon de ideeën nog binnen een beperkte kring leefden. Een geestelijk emancipatieproces, dat gevoed zou worden door de toenemende maatschappelijke betekenis van de boerenstand, deed het traditionele denken aan kracht inboeten. Zo werden de idealen van de Verlichting in *De Ommelander* met instemming besproken, waarbij aandacht werd geschonken aan de filosoof Immanuel Kant.¹²

De verlangde mondigheid had hier vooral betrekking op het recht

op onafhankelijke oordeelsvorming en op de vrijheid van denken die later ook door Multatuli zo krachtig werd bepleit. Deze ontwikkeling ging niet aan de hervormde kerk voorbij. In het begin van de jaren dertig werd door enkele hoogleraren aan de Groningse universiteit, onder wie P. Hofstede de Groot, het rationalisme met de godsdienst verbonden. Het lot van de gehele mensheid in plaats van het persoonlijk beleven van de godsdienst verkreeg de centrale aandacht. Dit praktische christendom, met de nadruk op de ethiek, werd bekend als de Groninger richting en zou de hoofdzoekers van de hervormde kerk in Groningen in vrijzinnige richting verleggen.¹³ Als reactie op deze vernieuwing werd in 1834 de orthodoxe Afscheiding geproclameerd onder leiding van Hendrik de Cock. Terwijl de boeren zich eerder thuis voelden bij de Groninger richting, vond de Afscheiding vooral gehoor bij landarbeiders van het Hogeland.

Het rationalisme en de Verlichting vonden hun politieke uitdrukking in het liberalisme. Het mondigheidsstreven moest haar weg vinden in de gelijkberechtiging van de boeren en burgers in de landelijke politiek. In *De Ommelander* werd herhaaldelijk geschreven over de noodzaak van 'eene echt liberale grondwet' en 'regelrechte en onmiddellijke verkiezingen'.¹⁴ Grondwetsherziening met geregeld stemrecht zou tot 1848 één van de voornaamste politieke eisen van de liberale oppositie zijn.

In een aantal artikelen met de titel 'Een Droom' werden in *De Ommelander* de benarde positie van het volk, de daden van de regering, de geestelijkheid alsmede het militarisme gehekeld.¹⁵ 'Een droom' lijkt onmiddellijk aan de geschriften van de Saint-Simonisten ontleend te zijn.¹⁶ Claude Henri Comte de Saint-Simon (1760-1825) kan beschouwd worden als één der vroege grondleggers van socialistische maatschappij-opvattingen. Hij deelde de samenleving op in produktieven en niet-produktieven. Een indeling die de Groningse boer kon gebruiken om de niet-produktieve aristocratie te bekritisieren.

De artikelen in *De Ommelander* konden zich verheugen in de belangstelling van de autoriteiten. Die aandacht groeide toen in december 1832 het gedicht 'Aan de ambtenaren van het kadaster' werd gepubliceerd, waarin de overheidsdienaren voor 'verachterlijk gespuis' werden uitgemaakt.¹⁷ Een ander gedicht getiteld 'Vaarwel aan Nederland van enige Veendammers, landverhuizers bij hun vertrek naar Papenburg' bevatte de volgende uitspraak: 'vaarwel provisionele staat zonder grondwet of regel'.¹⁸ Deze passage deed de autoriteiten ingrijpen, daar de grondwet door de schrijver blijkbaar als niet-bindend werd beschouwd. Herman Middendorp werd verantwoordelijk geacht, maar poogde anderen tevergeefs de schuld op zich te laten nemen, onder meer door omkoping. Veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf werd hij in januari 1834 opgesloten, maar

DE OMMELANDER.

TIJDSCHRIFT

TER BEVORDERING VAN HET
MAATSCHAPPELIJK WELZIJN.

Prüfe, und behalte das gute.

N° 7.

ZAMENSpraak.

Zijt gij daar, Bouwman? nu ik heb u reeds lang verwacht; ik heb u immers geschreven, dat ik het geld noodig had ter betaling van dat geene wat ik in de Geldleening heb ingeschreven.

Bouwman. Geld heb ik nog niet, mijnheer; maar ik kom hier om u te verzoeken, van nog acht dagen geduld met mij te hebben; wij hebben eene schoone partij Garst op de deel liggen, die in de andere week verloocht wordt, en dan zal ik

De Ommelander.

Het vroege oppositieblad (1831-1834) uit Groningen (cat. nr. 3)

eind mei wist hij naar Duitsland te vluchten, waar hij korte tijd later stierf.¹⁹ De drukker Mekel werd tot een half jaar gevangenisstraf veroordeeld. Door deze processen was de *De Ommelander* in een kwaad daglicht gesteld, het tijdschrift verloor vele abonnees en hield in maart 1834 op te bestaan. *De Ommelander* was weliswaar als spreekbuis van de Groningse boeren van het toneel verdwenen, doch de oppositie die het blad mede had gestimuleerd bleef en werd zelfs sterker.

ACTIES VAN BOEREN

De grieven van de boeren tegen het belastingstelsel uitten zich op het Hogeland en in het Oldambt in de weigering gelden af te dragen. Was op het Hogeland de dreiging met militairen voldoende om de boeren overstag te laten gaan, in het Oldambt lag dat anders. Toen in januari 1835 overgegaan werd op de executoriale verkoop van vee van een boer uit Beerta wist een menigte van landbouwers dit te voorkomen. De gouverneur gaf daarop opdracht militairen in het district Winschoten te stationeren.²⁰ Het Oldambt bleef echter een centrum van actie. Naast de kritiek op het belastingstelsel werden steeds vaker politieke eisen gesteld. In verzoekschriften aan de koning streed men voor: opheffing der standen, rechtstreekse verkiezingen, maar wel met census-kiesrecht, ministeriële verantwoordelijkheid, opheffing van de Eerste Kamer en ontbindbaarheid van de Tweede Kamer. Een leidinggevende rol in de liberale oppositie van Groningen was vooral weggelegd voor J.F. Zijlker, hereboer uit Nieuw-Beerta, en voor de al eerder genoemde Geert Reinders uit Warffum. Van deze grotendeels door zelfstudie ontwikkelde boeren was vooral Zijlker sterk beïnvloed door de Haagse advocaat Dirk Donker Curtius. Donker Curtius was begin jaren veertig een der prominente liberale leiders in Nederland. In de jaren dertig van de vorige eeuw wijdde hij zich al aan het blad *De Standaard*, één van de vroege schaarse oppositiebladen die contacten onderhielden met *De Ommelander*. *De Ommelander* werd door Donker Curtius overigens pas ontdekt toen dit blad al bijna een jaar uitkwam. Van een landelijk georganiseerde liberale oppositie was dan ook nog geen sprake.²¹

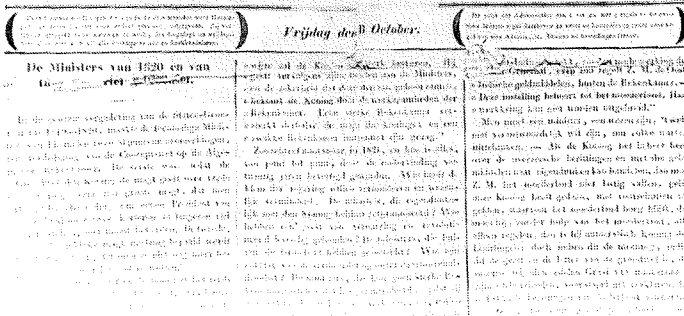
In de provincie Groningen concentreerde de oppositiebeweging zich in het Oldambt en op het Hogeland. De burgerij in de stad Groningen stond er grotendeels buiten, ofschoon de stedelijke herberg van Van der Laan wel dé ontmoetingsplaats werd van de boerenoppositie rond Zijlker.

Er roerde zich in de stad overigens nog een andere groep, voornamelijk jongeren met democratische of radicale denkbeelden. Onbetwist leider van de radicalen werd weldra Eillert Meeter, afkomstig uit Oude Pekela. Uit de contacten tussen de groep van de boerenoppositie en de groep van jonge radicalen kwam in 1839 het plan voort een oppositioneel blad uit te geven: *De Tolk der Vrijheid*.

DE TOLK DER VRIJHEID

In april 1840 verscheen inderdaad onder redactie van Eillert Meeter *De Tolk der Vrijheid; Vaderlandslievend dagblad voor Staatkunde, Nijverheid, Kunsten, Wetenschappen enz.*²² De krant werd uitgegeven door Jan Bolt te Groningen, die ook Saint-Simonistisch werk liet verschijnen.²³ *De Tolk der Vrijheid* was een felle krant, waarin het Nederlandse volk werd opgeroepen te 'ontwaken': 'De Natie wil het juk van dwingelandij en geweld niet langer dragen! Zij wil niet langer misleid worden! Zij wil niet langer armoede en gebrek lijden, om eenige bevoorregte aartsvaderlijke vet te mesten. (...) Het juk der willekeur wordt vertrap't.'²⁴

DE TOLK DER VRIJHEID.

De Tolk der Vrijheid, felle krant in de jaren 1840-1843 (cat. nr. 4)

De Tolk der Vrijheid streed voor democratische denkbeelden en pleitte voor rechtstreekse verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid en progressieve belastingen. Ook Zijlker leverde bijdragen aan het blad, dat zeker door de boeren werd gelezen. Binnen de groep van medewerkers aan *De Tolk* werd echter langzamerhand een tweespalt zichtbaar tussen de boerenoppositie en de radicale democraten met als voorman Meeter.²⁵ Meeter bleef niet staan bij zijn steun aan de oppositie van de rijke boeren tegen het autocratische en conservatieve bewind. Hij ging verder dan de boeren wenselijk achtten, want Meeter beschouwde zich ook als verdediger van de belangen van kleine ambachtslieden, werklieden, neringdoenden en arbeiders. De druk der belastingen werd ook door de middenstand gevoeld, een feit dat Meeter niet ontging. Bovendien bracht hij zijn

voorkeur voor de republikeinse staatsvorm nadrukkelijk naar voren. Door de felle toon en het republikeins-democratische karakter van de krant verloor Meeter de sympathie onder de Groningse liberale boeren. Hij ontwikkelde zich intussen tot één van de belangrijkste voormannen van het Nederlands radicalisme in de jaren veertig. Mocht de belangstelling van de boeren voor het blad al zijn verminderd, de definitieve slag werd door de autoriteiten toegebracht. Na *De Ommelander* moest ook *De Tolk der Vrijheid* het onderspit delven door justitieel ingrijpen. Drukpersprocessen werden als het middel bij uitstek beschouwd om de maatschappelijke ontevredenheid te bestrijden.²⁶

Aanleiding om in te grijpen werd door de justitie gevonden in enig tumult op de mei-kermis van 1840 in de stad Groningen. Op de avond van de 18de mei werden republikeinse leuzen geroepen en werd koning Willem I bespot. Onder meer Jan Bolt, de uitgever van de *Tolk*, werd gearresteerd, terwijl Meeter al huiswaarts was gekeerd. Deze laatste werd later echter te Harlingen ingerekend, daar in zijn woning een voor hem belastend geschrift was gevonden met de titel 'Ontwerp van het genootschap; genaamd: Republikeinsch Genootschap'. Van de verdachten werd Meeter tot 4 jaar en Bolt tot 2 jaar gevangenisstraf veroordeeld.

In cassatie bij de Hoge Raad werd Meeter, die tot dan zijn verdediging zelf had gevoerd, krachtig terzijde gestaan door Donker Curtius, doch de cassatie werd verworpen.²⁷ Intussen was een tweede proces tegen *De Tolk der Vrijheid* begonnen wegens belastering van de koning. Alvorens het definitieve vonnis in maart 1841 werd geveld, had Meeter zijn redacteurschap neergelegd en was in de richting van België en Frankrijk vertrokken. Andere processen tegen medewerkers van de *Tolk* liepen tot in 1842 door. Het blad ging hierdoor een kwijnend bestaan leiden en verdween vermoedelijk in de eerste maanden van 1843.

In januari 1842 gaf Jan Bolt inmiddels al een ander blad uit, namelijk *De Volksvriend; Algemeen Groninger Nieuwsblad*, dat de *Tolk* moest opvolgen. In het eerste nummer werd verklaard dat de krant aan de zijde der oppositie stond en dat de gebreken in de maatschappij aangetoond zouden worden.²⁸

De Volksvriend was gematigder dan de *De Tolk der Vrijheid* en uitte geen republikeinse taal. Sommige artikelen waren echter wel fel van karakter, en het blad besteedde aandacht aan de positie van de arbeidersbevolking; zo publiceerde het bijvoorbeeld een arbeidersbudget om de ellendige toestanden te bekritisieren. Beide bladen hebben overigens ook de gelijkwaardigheid van de vrouw bepleit.²⁹ Ook *De Volksvriend* werd aangepakt door de justitie en moest eind 1842 al het veld ruimen.

Het felle radicalisme was hiermee in Groningen tot in de jaren zestig verloren gegaan. Door de scheiding der geesten tussen radicale democraten enerzijds en de liberale boerenoppositie anderzijds, hadden de radicale publicisten als Meeter de maatschappelijke basis waarop zij steunden, verloren. Nieuwe, voor de radicalen belangwekkende groepen als de kleine burgerij en de arbeiders vormden nog geen emanciperende kracht en waren amper bij de politiek betrokken en vormden veel meer het volk achter de kiezers, dan een daadwerkelijke politieke macht.

De Groninger liberale boerenoppositie en groepen uit de stedelijke burgerij lieten daarentegen veelvuldig van zich horen. Toen in december 1844 het initiatiefvoorstel tot grondwetsherziening in liberale richting tot stand kwam, werd dit in Groningen enthousiast begroet. Dit zogenaamde 'negenmannenvoorstel' van Thorbecke en geestverwanten als de Groninger afgevaardigde Berend Wichers stuitte op bezwaren van de meer behoudende liberalen. Het voorstel werd zelfs niet in de Tweede Kamer in behandeling genomen.³⁰ Deze teleurstelling riep een meer kritische stellingname op, onder meer verkondigd in het Franstalige oppositieblad *Asmodée* van de in de stad Groningen geboren A.J.E. van Bevervoorde.

In de jaren 1845-1847 was er door de aardappelziekte groot gebrek aan voedsel. De hongersnood trof vooral de arbeidersgezinnen sterk en in de provincies Friesland en Groningen leidde dit tot volksoproer. In de zomer van 1847 werden in de stad Groningen graanpakhuizen geplunderd.³¹ De overheid vreesde dat het verzet naar andere delen van het land zou overslaan en zette militairen in om de orde te herstellen, ten koste van enkele doden en talloze gewonden.

Buiten Nederland deden zich in 1848 revolutionaire ontwikkelingen voor die hun uitwerking ook hier niet misten. In februari 1848 was er sprake van een omwenteling in Frankrijk, die in maart gevolgd werd in Pruisen. De Duitse vorsten deden vergaande concessies aan de liberale oppositie.

Onder invloed van deze buitenlandse ontwikkelingen en de binnenlandse oppositie deed Koning Willem II op 13 maart 1848 plotseling ruime toezeggingen voor een grondwetsherziening. De zittende regering nam onmiddellijk ontslag, waarop de Koning een commissie benoemde met onder meer Thorbecke en Donker Curtius om de grondwetsherziening voor te bereiden.³² De enorme koerswijziging van de Koning werd dan ook door de Groninger liberalen hartelijk verwelkomd.

In november 1848 werd de nieuwe grondwet afgekondigd, met onder meer regelingen voor: rechtstreekse verkiezingen per district met censuskiesrecht, ministeriële verantwoordelijkheid, jaarlijkse begrotingen, recht van amendement en enquête voor de Tweede Ka-

mer en tenslotte onschendbaarheid van de Koning. Ook bestonden de Provinciale Staten voortaan niet meer uit vertegenwoordigers van de drie standen, maar werden zij direct gekozen. Onder de kiezers bevonden zich echter nauwelijks mensen uit de kleine burgerij of zelfs de arbeidersbevolking, te meer daar de census aanzienlijk was verhoogd waardoor in de provincie Groningen na 1848 het aantal kiezers terugliep.³³

Voor de grote burgerij en de grote boeren was het nu mogelijk hun vertegenwoordigers te kiezen. Bij de verkiezingen van 1848 behaalden zij dan ook een klinkende overwinning met de verkiezing van Zylker, Reinders, Wichers en dr. Westerhof. Het liberalisme zeventigde, waardoor de positie van de boeren in de politieke machtsverhoudingen zich wijzigde. Voortaan richtten zij zich op consolidatie van hun machtspositie en vanaf de jaren zeventig vonden zij een nieuwe oppositie tegenover zich van ambachtlieden, kleinere neringdoenden, werklieden en later de arbeidersklasse.

In deze jaren ging het de Groninger boeren voor de wind. De boeren in het noorden en oosten van de provincie wisten hun bedrijven sterk te vergroten door een aantal inpolderingen. De bedrijfsvoering kreeg een kapitalistisch karakter; gebaseerd op wetenschap en techniek groeide de omzet.³⁴

De bloeiende landbouw vond zijn keerzijde in de verslechterende positie van de landarbeiders.³⁵ Vermoedelijk nergens op het platteland waren de klassen-tegenstellingen zo groot als in het Oldambt. De sociale, economische en politieke achterstelling van het volk riep echter nieuwe krachten op, die in Groningen leidden tot een politiek-radicalen stroming.

Noten bij: BOERENOPPOSITIE EN VROEG-RADICALISME

- 1 P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een Eeuw Socialisme en Arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985*. Groningen, 1986, p. 18.
- 2 W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen*. Stad en Land. Groningen, 1976, p. 445.
- 3 H. Dijkema, *Proeve van eene Geschiedenis der Landhuishouding en Beschaving in de Provincie Groningen...* Groningen, 1851, deel 2, p. 594.
- 4 Y. Botke, *Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825). Predikant en hoogleraar in de landhuishoudkunde*. Groningen, 1984, p. 43.
- 5 *De Zon*, aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (K.B.), en enkele nrs. in collectie J.S. van Weerden, inv.nr. 67 (RAG)
- 6 P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een Eeuw Socialisme en Arbeidersbeweging in Groningen*. p. 19.
- 7 M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*. Leiden, 1967, p. 93 e.v.
- 8 B. van Houten, *Een horzel in de Ommelanden. Historie en achtergrond van de Ommelander (1831-1834)*. In: *Ommelander Courant*, 15 december 1983.
- 9 *De Ommelander*, aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Groningen.
- 10 *De Ommelander*, no. 1 (1831).
- 11 *De Ommelander*, no. 2 p. 22
- 12 Artikelen *Wat is Verlichting*. In: *De Ommelander* no. 9, 26 juli 1832; no. 11, 23 augustus 1832 en no. 12.
- 13 W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen*, p. 531 e.v.
- 14 *De Ommelander*, no. 7 (3e halfjaar), 27 december 1832.
- 15 'Een droom'. In *De Ommelander*, no. 8 (1e halfjaar) en no. 5 (2e halfjaar), 29 november 1832.
- 16 P. Meertens, *In het Voetspoor van Henriëtte Roland Holst. Radicale en religieuze socialisten in Nederland*. Alphen aan den Rijn, z.j., p. 27
- 17 *De Ommelander*, no. 7 (3e halfjaar), 27 december 1832.
- 18 idem
- 19 W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen*, p. 448. M.G. de Boer, *Een drukpersproces in de Groninger Ommelanden*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 49ste jrg. 1934.
- 20 W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen*, p. 448.
- 21 *De Standaard*, Staatskundig blad, 2e jaar no. 27, 1 augustus 1832.
- 22 *De Tolk der Vrijheid*, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek, enkele nrs. in UB Groningen en Rijksarchief Groningen. Voor Meeter zie: M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland*. E. Meeter, *Holland, Kranten, Kerkers en Koningen* (oorspr. London 1857), Amsterdam 1966. K. ter Laan, *Eillert Meeter*, in: *Maandblad Groningen*, no. 3, 1943. W.P. Sautijn Kluit, *De Tolk der Vrijheid* enz., in: *De Nederlandse Spectator*, 1877, p. 21 e.v.
- 23 Werk betreffende het Saint-Simonisme, uitgegeven door Bolt is o.a. *Het einde der oude en het opkomen eener nieuwe wereld. Strooptogten door het gebied der rationalisten*. Door den Abbé Terson. Uitgev. J.H. Bolt, Groningen, 1839.
- 24 *De Tolk der Vrijheid*, nr. 13, 5 mei 1840.
- 25 M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland*, p. 107-110 en p. 145.
- 26 J.J. Giele, *De pen in aanslag, Revolutionairen rond 1848*. Bussum, 1968.
- 27 M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland*, p. 130 e.v., p. 143.
- 28 W.P. Sautijn Kluit, *De Tolk der Vrijheid*. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1877, p. 28.
- 29 *De Volksvriend*, no. 1 en no. 2, 14 januari 1842.
- 30 M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland*, p. 141.
- 31 J.C. Boogman, *Rondom 1848, De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1848*. Bussum, 1978, p. 42-43.
- 32 W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen*, p. 455.
- 33 J.C. Boogman, *Rondom 1848*, p. 51-53.
- 34 W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen*, p. 455.
- 35 Piet Hoekman, *Socialisme en Arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894, Groningen, 1985, p. VIII-IX.*
- 36 P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een Eeuw Socialisme...* hst. 7.

RADICAAL-LIBERALEN, VRIJDENKERS EN MULTATULI IN GRONINGEN

INLEIDING

De politieke strijd in Nederland speelde zich na 1860 af tussen conservatieven, meestal grootgrondbezitters, geldaristocratie en intellectuelen patriciaat en de opkomende liberale handels- en industriebourgeoisie. Daarnaast ontwikkelde zich langzaam een derde groepering, die der klerikalen. De conservatieven verloren de strijd, waarna de liberalen zich keerden tegen de hun bedreigende macht der klerikalen. Een drietal politieke kwesties speelden, naast de steeds weer opvlakkerende schoolstrijd, een belangrijke rol.

Het *militarisme*, waarbij het erom ging of er een groot en duur staand leger moest zijn ter verdediging van het land of dat er algemene dienstplicht moest komen, volksweerbaarheid dus. Het kostbare leger was menigeen een doorn in het oog.

De *belastinghervorming*; de strijd over een rechtvaardiger en evenrediger belastingdruk. De indirecte belastingen, via allerlei accijnzen geheven op voedingsmiddelen, drukten zwaar op de mingevoeden. Landbouw en handel werden zwaarder belast dan vermogen, d.w.z. effecten in portefeuille. Nauw gekoppeld aan deze problematiek was de discussie over de exploitatie van Oost-Indië. Daar bestond het systeem van gedwongen cultures, waarvan de winsten naar Nederland vloeiden en door de staat werden aangewend om de begroting te financieren tot soms zo'n 20%.¹

Het derde strijdpunt was het *algemeen kiesrecht*. Slechts weinigen bezaten het actieve kiesrecht. Weliswaar kende Nederland directe verkiezingen van Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraad, maar de census, kiesrecht gekoppeld aan een zeker belastbaar vermogen of inkomen, was zo hoog dat slechts de hoogste inkomensgroepen mochten stemmen. Zelfs sommige prominente kamerleden waren uitgesloten van actief kiesrecht, zoals de vooruitstrevende afgevaardigde voor het district Winschoten, H. Goeman Borgesius.² De liberalen, sinds 1848 aan de macht, hadden na de totstandkoming van grondwettelijke veranderingen, met name de constitutionele monarchie en de organieke wetten, hun doel bereikt en waren al snel in tevredenheid weggezonden. Hun vrijheidsbegrip was in de staatsstructuur opgenomen en richtte zich vooral op de versterking van de economische handelingsvrijheid der ondernemers. De liberale regeringen, ook die onder leiding van J.R. Thorbecke, kenmerkten zich door een grote mate van principiële staatsonthouding. Een vrije samenleving was de voorwaarde voor een vrije staat, zo luidde het liberale credo. De liberalen zetten zich hiermee af tegen de conservatieven, die voor staatsinmenging waren.

Immers, hierop was hun machtspositie gebaseerd; in het oude stelsel waren politieke machthebbers door monopolies en bevoorrechting ook de economische machthebbers.

Het vrijheidsbegrip der liberalen bood de arbeiders geen enkele bescherming en liet hen over aan het spel van vraag en aanbod. De liberalen kenmerkten zich door een sociaal negativisme en gleden steeds verder af naar rechts. Ze konden geen oplossing vinden voor de opkomende sociale kwestie. De kiezers, gegoede burgerij en rijke boeren, voelden weinig voor een radicale wijziging der bestaande verhoudingen. De behoudende elementen kregen de overhand.³

GRONINGS RADICALISME

De zelfgenoegzame behoudzucht der liberalen riep in Groningen protest op. De kleine burgerij, de handel- en industrie-elite waren evenals de boeren en de grote burgerij aanhangers van Thorbecke, maar de eersten raakten teleurgesteld toen tal van hervormingen, met name op belastingtechnisch gebied haperden. Door de opbloei van handel en industrie begonnen deze groepen aan hun emancipatie en eisten politieke rechten. Zond de provincie Groningen in allerlei districten liberalen naar de Tweede Kamer, ook in de Provinciale Staten en gemeenteraden waren ze sterk in de meerderheid. Liberalen als B.D.H. Tellegen, E.J. Cremers en J.H. Geertsema speelden ook in de landelijke politiek een vooraanstaande rol.

In de stad kwam een radicaal-liberale stroming op met een grote belangstelling voor de toestand der arbeiders en kleine burgers. Deze stroming bloeide op toen de liberalen conservatief werden.

Sam. van Houten en medestanders als de doopsgezinde predikant J.W. Straatman en de graanhandelaar H.A. Wijnne werden politiek actief. De laatste publiceerde veel over lokaal-economische problemen, en was ook degene die al in 1860 een brochure *Huishoudelijke Toestand der Arbeidende Klassen in de Provincie Groningen* liet verschijnen waarin de levensomstandigheden van de Groningse arbeidersklasse in de Stad en op het platteland werden beschreven. Gezinsbudgetten waren er in opgenomen die de sociale ellende deden uitkomen. De aanbevelingen van Wijnne waren nog typisch Verlichtingsgezind en liberaal: hij wilde de positie van de werkende klasse niet alleen vóór hen maar ook dóór hen zelf verbeteren door opvoeding via een verbeterd onderwijs.⁴

Van Houten werd in 1864 raadslid en in 1867 wethouder in Groningen. Hij hield zich toen vooral bezig met verbetering van een evenwichtig belastingstelsel door de invoering van een hoofdelijke omslag op basis van inkomen in plaats van huurwaarde.⁵ De politieke ster van Van Houten steeg zo snel dat hij in 1869 voor het district

Groningen in de Tweede Kamer werd gekozen. Daar ontdekte Van Houten dat zijn vooruitstrevende ideeën op het gebied van het algemeen kiesrecht en de sociale kwestie bij de liberalen geen gemeengoed waren. Hij was voor volkssoevereiniteit en overheidsingrijpen om de positie van de werklieden te verbeteren. Hij viel Thorbecke heftig aan en verdedigde als één der weinigen de Parijse Commune van 1871. Tevens was hij de initiator van de beweging die leidde tot de opheffing van het z.g. coalitieverbod, waardoor het de arbeiders wettelijk mogelijk werd vakverenigingen op te richten om zo hun sociale positie te verbeteren. Het was zijn initiatiefwet die kinderarbeid grotendeels verbood. Niet alleen op sociaal terrein werkten de Groninger radicaal-liberalen als vernieuwers, ook op geestelijk terrein doorbraken zij dogma's.

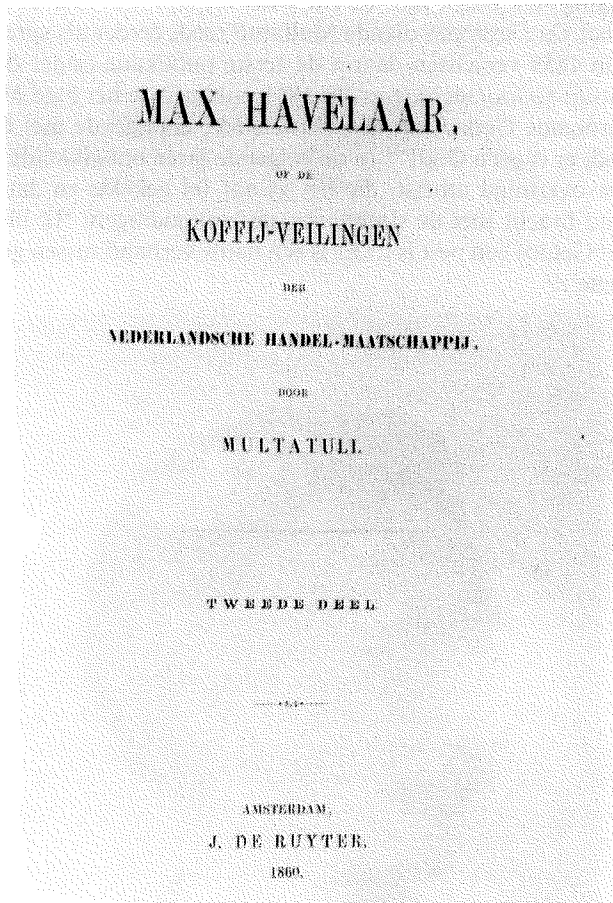
Van Houten en Straatman, beiden doopsgezind, hingen de 'moderne richting' aan, een theologie die de resultaten van wetenschappelijk onderzoek in de godsdienst wilde opnemen, en het geloof in wonderen niet meer kon aanvaarden.⁶ Beiden waren in 1861 begonnen met de studie van de wijsbegeerte en werden aanhangers van de Duitse filosoof Schopenhauer.⁷ Van Houten en Straatman wilden de doop niet meer verplicht stellen en de avondmaalsviering afschaffen, doch hun kerkeraad ging hiermee niet akkoord.⁸ De godsdienst had voor Straatman afgedaan. Hij noemde de godsdienst kortweg een gewrocht der fantasie, goddelijke openbaringen een ongerijmdheid en een woud van onmogelijkheden.⁹ De ware zedelijkheid steunde zijns inziens op kennis en ervaring. Omdat Straatman meende dat zijn persoon de verdere verbreiding van moderne inzichten verhinderde trad hij in 1867 als predikant af.¹⁰ Evenals vele andere afgetreden dominees ging hij van de pen leven. In 1869 was het dagbladzegel opgeheven zodat het mogelijk werd een krant op goedkope wijze onder de mensen te brengen.

In Groningen trok Multatuli de aandacht vooral van de vooruitstrevenden. In de boerenleesgezelschappen werd de 'Max Havelaar' gelezen en werden abonnementen op het tijdschrift *De Dageraad* genomen. Zijn publikaties in *De Dageraad* waren bekend en natuurlijk ook zijn bundels *Ideeën* die regelmatig begonnen te verschijnen.

MULTATULI OP TOERNEE DOOR HET NOORDEN

Eduard Douwes Dekker werd op 2 maart 1820 geboren te Amsterdam en stierf te Nieder-Ingelheim in Duitsland op 19 februari 1887. Hij koos voor een koloniale carrière in Nederlands Indië. Hij diende na jaren trouwe dienst in 1856 een klacht in tegen de inlandse resident van Lebak, die zich volgens Dekker aan uitbuiting van de bevolking schuldig maakte. Maar het Nederlandse gouvernement

ontsloeg Dekker te Lebak en plaatste hem over, waarop deze uit protest ontslag nam. Hij vertrok naar Europa om eerherstel te krijgen en om de zaak van de verdrukte Javaan te bepleiten. In 1860 verscheen zijn *Max Havelaar* onder het pseudoniem Multatuli.

Titelblad van de eerste druk van de Max Havelaar (cat. nr. 31)

Naast ander werk publiceerde hij in de jaren 1862-1877 zeven bundels *Ideeën* onder het motto 'Een zaaier ging uit om te zaaïen'. Hij wilde het geweten bevrijden van vooroordelen en de mensen opvoeden tot vrij onderzoek van alle dingen. Dekker, die zich na 1870 definitief in Duitsland vestigde, publiceerde na 1877 niet meer. Wel schreef hij honderden brieven aan vrienden en geestverwanten. Een lijfrente van bewonderaars stelde hem in staat de laatste jaren van zijn leven onbezorgd door te brengen. De *Max Havelaar* maakte ondanks de kleine oplage grote indruk als literair meesterwerk. De au-

teur was op slag beroemd. Een kleine groep geestverwanten herkende in het boek de felle kritiek op de Nederlandse overheersing in Indië en wist deze sociale kritiek ook binnen de vaderlandse verhoudingen te plaatsen. Het waren vooral de vrijdenkers, verenigd in de vereniging 'De Dageraad' en rond het orgaan met dezelfde naam. Het blad *De Dageraad* diende Multatuli reeds eerder als spreekbuis, want in 1859 verscheen daarin de eerste publikatie onder de naam Multatuli: *Geloofsbelijdenis*. In 1861 publiceerde het blad Multatuli's beroemde *Gebed van den Onwetende*, eindigende met de kreet 'O God, er is geen God!'¹¹ In de volgende jaren ontwikkelde hij zich tot een overtuigd atheïst, die het geloof fel hekelde en dat ook in verband bracht met de slechte sociale verhoudingen: 'Ik blijf erbij dat het Geloof een pest is ... Er is een nauw verband tussen geloof en armoede'.¹²

Litho van August Allebé 1874

Eeuwig geldgebrek bracht Douwes Dekker ertoe spreekbeurten te houden. Het optreden voor het publiek vond hij een ‘vreselijke spitsroedenstraf’¹³, maar de benarde financiële positie waarin hij in die jaren nog verkeerde, dwong hem tot wat hij noemde ‘kunstjes vertonen’. Friese bewonderaars organiseerden eind 1868 een toernee door het noorden. Zo sprak Multatuli ook in Groningen en Winschoten.

Vergaderzaal Concerthuis in de Poelestraat in Groningen rond 1900 (cat. nr. 45)

In de Stad was hij door enkele studenten uitgenodigd.¹⁴ Op zaterdag 7 november 1868 droeg hij in de benedenzaal van het Concerthuis in de Poelestraat enkele fragmenten voor uit zijn onvoltooide drama *Vorstenschool*. Douwes Dekker had eind 1867 gratie gekregen voor een opgelegde straf wegens een handgemeen in de ‘Salon des Variétés’ in de Nes in Amsterdam, eind 1866. Om gevangenisstraf te ontgaan was hij naar Duitsland uitgeweken. Daar rijpte het plan een drama te schrijven en daarmee via een lezingen-tournee geld te verdienen.

En zo mochten de Groningers er enkele akten van beluisteren. De *Provinciale Groninger Courant* had in haar zaterdageditie een advertentie opgenomen met de aankondiging van het optreden en berichtte dat een telegram uit Sneek de komst van Multatuli naar Groningen meldde¹⁵ De deftige *Groninger Courant* hield het bij een kort verslag en merkte op dat er geen grote opkomst was. De krant gaf als verklaring de geringe ruchtbaarheid die aan het optreden was gegeven.¹⁶

De *Provinciale Groninger Courant* plaatste een uitgebreid verslag van het optreden. De verslaggever kwam woorden te kort om Multatuli te prijzen. 'Zelden heeft een man geschreven en gesproken als deze'. Het drama maakte diepe indruk en bij het binnenkomen werd de schrijver reeds toegejuicht 't Kan niet anders, of zijn drama moet, eens afgewerkt, een machtige indruk maken op het beschaafde Nederlandsche publiek'.¹⁷

Multatuli beleefde het heel anders. Hij schreef na afloop, dat hij zich had geërgerd. Op een enkele uitzondering na vond hij geen blijk van sympathie. De publieke belangstelling viel hem tegen en er was weinig enthousiasme. Men had hem voorgesteld als een onfatsoenlijk mens, naar wie dames niet mochten luisteren. Er waren dan ook weinig vrouwen onder zijn toehoorders.

Douwes Dekker, die een bijzonder hoffelijk man was en zeer gesteld op correcte manieren, had opmerkingen over zijn studentikoze gastheren. Hij bezocht de studentensociëteit, waar het hem niet erg beviel; op een enkeling na nam niemand der aanwezigen notitie van hem.¹⁸ Hij kreeg de indruk dat de studenten hem niet begrepen. 'In Groningen was ik en zag een clubje jongelui die de verdienste hadden niet in God te gelooven en overigens godverdomme zeiden en vloekten, nevens een troepje stijve aristocraten, maar deze bevielen mij beter.'¹⁹

Ondanks de slechte indruk keerde Dekker in december terug. Op donderdag 10 december 1868 trad hij weer in het Concerthuis, ditmaal met een voordracht over 'Vrije Studie'. Deze lezing publiceerde hij later in de derde bundel *Ideeën*.²⁰

Intussen was hij in Winschoten geweest. Veel zin had hij niet, maar er waren schulden. 'Zeer zelden is 't mij vergund een bitteren drinkbeker te laten voorbijgaan. Eens echter – 't was te W. – heb ik me bij uitzondering de weelde veroorloofd, dien ruw van mij te stoten. Mijn wrevel over 't wijnzuipen dat ik daar moest aanzien ...'²¹

Winschoten was bezig zich te ontwikkelen tot een handelsstad met een verzorgende functie voor de omgeving. Van een landelijk dorpje groeide het uit tot een 5.000 inwoners tellende stad. De plaatselijke notabelen hielden er ook een sociëteit op na en wilden Multatuli wel eens horen. Zij stuurden hem een brief met het verzoek om te ko-

men 'lezen', maar voegden eraan toe dat de sociëteit niet bij machte meer dan vijftig gulden te betalen. Het was niet om die som, maar om de conditie dat Douwes Dekker ontstemd raakte. Hij ging toch, omdat hij dacht anders arme mensen voor het hoofd te stoten.²² Maar Multatuli vond Winschoten nog erger dan Groningen. Er was: '1° Geen hartelykheid, maar vijandschap en lautheid, 2° Geen armoede, maar zekere bluf van heel deftige, fatsoendelykheid tot het misselyke toe!'²³ De benepenheid der Winschoter sociëteitsbezoekers inspireerde Multatuli tot het schrijven van het bekende *Idee* 608, de monoloog van de vermeende geestverwant, de kleinburgerlijk wauwelaar *Rammelslag*. Douwes Dekker kwam er achter dat Joden geweerd werden van de lezing. Verontwaardigd schonk hij de vijftig gulden aan de arme Joden van Winschoten. 'Hebben *deze* armen dat ontvangen? Ik kreeg er nooit bericht van.'²⁴

Het duurde lange tijd voor Douwes Dekker de provincie weer aandeed en ook Winschoten met een bezoek vereerde. Maar toen waren de omstandigheden veranderd en kon hij rekenen op meer begrip en gevoelvolle aanhangers.

HET DAGBLAD HET NOORDEN

De gewezen predikant Straatman, door z'n vroegere gemeente een verwoester van het geloof genoemd, zocht een manier om z'n nieuwe inzichten de verspreiden. In 1868 verscheen het dagblad *Nieuwe Groninger*, spoedig omgedoopt in *Het Noorden*, *Nieuwe Groninger*, onder zijn redactie. Deze krant wist binnen korte tijd veel abonnees te winnen en haar radicale standpunt sloeg in het noorden aan. Het blad durfde uit te komen 'voor het hoog belang en grooten invloed (ten goede) der vrije gedachte',²⁵ en verbond daaraan ook de zogenaamde 'sociale quaestie', de emancipatie en sociale verheffing van de arbeidende klasse. 'Voor allerlei kinderen wordt gezorgd, maar voor fabriekskinderen niet'.²⁶ De krant stelde zich op het standpunt dat sociale rechtvaardigheid staatszaak was en geen taak van de kerken alleen. Daarom moest de armenwet van 1854 die de zorg voor de armen overliet aan kerkelijke en particuliere liefdadigheid, vervangen worden. Volgens *Het Noorden* was de arme hierdoor te afhankelijk van de kerk, die liefdadigheid verstrekke waarbij confessie een voorwaarde was. 'De arme kan geen atheïst zijn'. De hulpbehoevende moest kiezen tussen 'zijn conscientie en zijn maag'.²⁷ De krant vond dit een bedenkelijke keuze, want 'In de vrijheid van denken, wel verre van die te bestrijden, zien wij 'mensen hoogste goed. (...) De vrijheid van denken is in hooge mate bevorderlijk aan de verbetering van maatschappelijke en politieke toestanden. Zonder de vrijdenkers zouden wij nog gebukt gaan onder het

tirannieke geweld eener priesterkaste'.²⁸

De republikeinse staatsvorm had de voorkeur van de redactie, die zich ook belangstellend toonde voor de socialistische Eerste Internationale met leiders als Karl Marx en de Russische anarchist Bakoe-nin. Hoewel de Internationale welwillend werd beschouwd, zag *Het Noorden* weinig heil in de doelstellingen, die werden omschreven als een 'plomp communisme'.²⁹ De vrijheid van het individu was de krant te lief.

Vanuit de vrijheidlievendheid werd het Nederlandse militarisme bestreden dat te beschouwen was als steun aan 'de kroon'. Daarom moest het staande leger worden afgeschaft en vervangen door een volksleger.³⁰ De krant uitte ook kritiek op de Indische politiek van de regering, die haar koloniën misbruikte. Een ieder die wilde weten hoe groot de misstanden waren, werd verwezen naar de *Max Havelaar*.³¹

In januari 1870 verhuisde het blad naar Amsterdam, met het idee van daaruit meer invloed uit te kunnen oefenen. 'Want', zeiden de radicalen in Amsterdam, 'mannen van moed en karakter hebben wij nodig'.³² Tot die moedige karakters behoorden, naast Straatman, z'n vriend Sam. van Houten, F. Feringa en S.E.W. Roorda van Eysinga, een trouwe vriend van Multatuli, die in de vierde druk van de Havelaar Roorda's 'Vloekzang, de laatste dag der Hollanders op Java' opnam.

De verhuizing deed de krant echter geen goed. Medewerker Feringa schreef later dat Amsterdam voor een radicaal blad een ongeschikte plaats was. Daarbij kwam dat er ondanks een doelmatig beheer en een verstandige exploitatie, te weinig kapitaal was. De aanloopverliezen konden zo niet worden opgevangen.³³ Maar het socialistische blad *De Vrijheid* zag het anders: 'Het ruwe Noorden te zacht voor ons – was te ruw voor het verzopen Nederland'.³⁴ *Het Noorden* steunde niet op een lezerspubliek van arbeiders, maar was in de ogen van Jac. Rademacher, aanhanger van de Internationale, toch een blad dat 'een warm verdediger was der volksbelangen, schoon niet altijd overeenstemmend met de beginselen der democratische bladen'.³⁵

Multatuli was ook medewerker aan *Het Noorden*. Begin 1870 verkeerde hij weer in financiële problemen en zwierf hij in Duitsland rond, terwijl z'n gezin in Den Haag verbleef. Wanhopig probeerde hij aan geld te komen. Na allerlei vruchteloze correspondentie schreef hij Straatman: 'Het spreekt vanzelf, dat ik u bij renommée ken'.³⁶ Douwes Dekker las *Het Noorden* met instemming en bood de krant aan, na dit aanvankelijk elders geprobeerd te hebben, een feuilleton te beginnen onder de titel 'Reisindrukken van Multatuli I, Millioenenstudien'. Het blad zou daar wekelijks twintig gulden voor geven.³⁷ Via Straatman probeerde hij ook zijn onvoltooid drama

'Vorstenschool' te verkopen en pingelde hij over de vergoeding voor de 'Millioenenstudiën'.³⁸

Multatuli werd kwaad op Straatman omdat die hem niet direct voldoende kon uitbetalen bij de aanvang van het feuilleton.³⁹ Multatuli wilde het geld gebruiken om zijn gezin te ondersteunen, maar het kwam te laat. Zijn vrouw en kinderen namen geld aan van Douwes Dekkers vijand, de letterkundige J. van Vloten, en vluchtten tot groot ongenoegen van Douwes Dekker naar Italië. Het feuilleton verscheen slechts de maanden mei, juni en juli in *Het Noorden* en hield toen op. Al spoedig zag Multatuli zich genoodzaakt 'mijn arbeid af te breken, omdat de lezers van die courant, volgens de verze-
kering van de redactie er niets van begrepen'.⁴⁰

Het Noorden versloeg nog de Frans-Duitse oorlog en verdween in 1873, omdat het volgens de redactie geen bestaansrecht meer had.⁴¹ J.W. Straatman ging in de politiek, werd raadslid, en later wethouder van Rijswijk. Zijn sociale belangstelling bleek nog uit zijn laatste werk, een vertaling van *Progress and Poverty* van de 'single taxer' Henry George. Deze Amerikaanse utopist wilde via grondnationalisatie de sociale problemen oplossen. Straatmans vertaling verscheen in 1880 onder titel 'Vooruitgang en Armoede. Toenemend gebrek bij klimmende rijkdom. Hoe te verklaren? Hoe te genezen?' In 1883 stierf Straatman op 57-jarige leeftijd.⁴²

'VORSTENSCHOOL' WORDT GESPEELD TE WINSCHOTEN

De heer Rammelslag weerhield Multatuli niet nog herhaalde malen naar Winschoten terug te keren. Droeg hij in 1868 voor uit het nog onvoltooide drama, in 1875 zette de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburgvereniging het voltooide *Vorstenschool* op de planken. Al vanaf maart bracht dit gezelschap het met veel succes in den lande. Multatuli zelf had zich met de voorbereiding bemoeid en regie-aanwijzingen gegeven.

Over het stuk werd in de pers een verhitte discussie gevoerd, waarin ook enkele Groningers zich mengden. Een ingezonden brief in de *Provinciale Groninger Courant* noemde *Vorstenschool* een geslaagd toneelstuk, 'letterkundig schoon, maar dramatisch zwak'.⁴³ De Harmonie te Winschoten was op 27 mei 1876 afgeladen vol en het talrijke publiek wachtte in spanning op het veelbesproken drama. Aan de hooggespannen verwachting werd ruimschoots voldaan schreef de *Winschoter Courant*, 'Wie eens Vorstenschool las, zal, was hij gisteravond toeschouwer, de lectuur ongetwijfeld herhalen'.⁴⁴

GRONINGSE MULTATULI-BEWONDERAARS

In de derde bundel *Ideeën*, gepubliceerd over de jaren 1870-1871, behandelde Multatuli opvoeding en onderwijs. In de eerste *Ideeën* komt 'Vrije Studie' aan bod: 'Vrije Studie is het onbelemmerd streven naar waarheid'.⁴⁵ Dan gaat de schrijver na waardoor vrije studie belemmerd wordt: 'Ten eerste. Het opdringen van een vóóroordeel. Ten Tweede. Het beletten van onderzoek. Ten derde. Ongeschiedheid van de onderzoekende persoon'.⁴⁶

De nummers 828-885 houden zich met het onderwijs bezig, waarbij vrije studie weer om de hoek komt kijken en de belemmeringen die bestreden dienen te worden: 'Niet zeer ongelyk aan den godsdienst, die kwaad sticht onder voorwendsel van goed en beogen, belemmert het Onderwijs veelal de ontwikkeling die 't juist zijn taak was te bevorderen. Het verschil tussen deze beide mensbedervers ligt hierin, dat godsdienst een slechte zaak is op zichzelf, en dat het Onderwijs dikwyls nadelig werkt door het wanbegrip of de traagheid van wie daarmee belast zijn'.⁴⁷

Multatuli hekelde het lage niveau van het volksonderwijs, dat kinderen in grote groepen africhtte. Hij verlangde van de onderwijzers, dat ze zich niet bezighielden met geestloos stampwerk, en het bijbrengen van ontzag en eerbied voor godsdienst en vaderland, maar hij vond dat de onderwijzers het zelfstandig denken der kinderen moest stimuleren.⁴⁸

In de stad Groningen verscheen in 1872 *Het Schoolblad*, een vooruitstrevend blad bedoeld voor onderwijzers. De eerste jaren trad als redacteur op Jan Versluys, een wiskundeleraar die vele artikelen aan Multatuli wijdde en al spoedig met hem in nauw contact kwam.

Douwes Dekker was verguld met de lovende recensie van *Millioenenstudien*, dat na het debacle in *Het Noorden* eindelijk in losse afleveringen werd gepubliceerd. Ook schreef hij zelf in 1873 artikeltjes in *het Schoolblad*.⁴⁹ Tevens bewerkte hij de uitgever Funke om zijn werken ter aankondiging naar *Het Schoolblad* te sturen, waarbij Versluys ze dan moest inleiden bij de abonnees.⁵⁰

Multatuli koesterde het idee via die besprekingen in het blad een nieuw publiek te bereiken: de onderwijzers: 'Het komt by 'n eigenaardig Publiek (de Schoolmeesters) en de geest van de Redactie is zeer welwillend. Een flinke introductie by 't onderwijzend personeel is van groot belang, vooral omdat het op de toekomst werkt. De leerlingen zullen weldra menschen zyn'.⁵¹

Op de studenten aan de Groningse universiteit hoefde Multatuli niet te rekenen. Hij hoorde van de Groninger Feringa dat hoogleraren hen tegen hem opzetten en dat prof. B.D.H. Tellegen, een belangrijke liberaal in de stad, herhaaldelijk verklaarde nooit iets van

Multatuli te lezen.⁵²

Toch zag Multatuli een zekere samenhang ontstaan in de provincie en schreef hij zijn uitgever Funke waar zijn werk het meest gevraagd werd: 'Ik denk 't Noorden best'.⁵³ Niet alleen in Friesland had hij aanhangers maar ook in Groningen, waar naast Versluys andere bewonderaars naar voren traden, zoals Feringa, Mansholt en Titia van der Tuuk.

FREDERIK FERINGA

Feringa werd 16 april 1840 te Groningen geboren en studeerde daar wis- en natuurkunde. Hij was bestrijder der godsdienst vanuit een natuurkundig standpunt. Hij werkte, onder het pseudoniem Muricates mee aan *De Dageraad*. Toen in 1869 te Rotterdam de eerste vereniging in Nederland die streefde naar algemeen stemrecht, de 'Vereniging Het Algemeen Stemrecht', werd opgericht was Feringa één der medewerkers aan het orgaan der vereniging, *De Rotterdamse Lantaren*.⁵⁴ Korte tijd was hij redacteur van de *Provinciale Friesche Courant*, waarin hij tal van politieke artikelen schreef en was hij tevens medewerker bij het dagblad *Het Noorden*. In 1871 verscheen z'n belangwekkende boek *Democratie en Wetenschap*, waarin hij het algemeen stemrecht verdedigde, het bestaande censuskiesrecht verwierp en zich sympathiserend uitliet over de Internationale.⁵⁵ In het algemeen waren verdedigers van het algemeen stemrecht voorstander van een referendum-model, terwijl kiesrecht-aanhangers kozen voor een systeem van afvaardiging naar een volksvertegenwoordiging. Vaak werden de begrippen door elkaar gehaald.

Vanwege z'n maatschappelijke betrokkenheid maakte Feringa deel uit van het 1870 opgerichte 'Comité ter bespreking der sociale quaestie'.⁵⁶ Toen Multatuli in 1873 medewerking weigerde aan het Democratisch Congres te Gent, bedoeld om tot een 'Democratische Bond voor Noord- en Zuid-Nederland' te komen, betuigde Feringa wel zijn instemming aan de initiatiefnemer Jac. Rademacher, evenals Friedrich Engels en Garibaldi.⁵⁷ Deze aanhanger der Internationale, Jac. Rademacher, pseudoniem van E. van der Ven, was later medewerker aan het tijdschrift *De Vrije Gedachte* (1872-1874), onder redactie van Feringa. Van Rademacher verscheen in zijn tijdschrift het eerste overzicht van de geschiedenis der Nederlandse arbeidersbeweging.⁵⁸ Feringa beschreef in zijn blad fel-satirische stukken tegen de dogmatische godsdienst: hij liet Jezus voor de Utrechtse theologische faculteit verschijnen en daar zakken op dogmatiek,⁵⁹ en sprak over 'de god der ploerten'. C. Busken Huet noemde hem scherpzinnig, belezen, 'maar wie durft ontkennen, dat hij een ongelikte beer is?'⁶⁰ Feringa koesterde veel bewondering voor Multatuli,

zonder een slaafse volging te zijn. Hij kwam herhaalde malen met Multatuli in conflict, vond hem een goed mens, maar verweet hem z'n 'duelliefde', daarbij doelend op Multatuli's overtrokken eergevoel. Hij had het ook niet op Multatuli's 'minder of stipt geldbeheer, wijzende op ondoordachtzaamheid of wispelturigheid'.⁶¹ Maar hij besprak, trouw en in positieve zin, de werken van Douwes Dekker in *De Vrije Gedachte*.

Dr. F. FERINGA.

DE VRIJE GEDACHTE.

»Het logische zal eenmaal al het
oulogische overwinnen, en alleen-
heerscher zijn».

HARTMANN.

EERSTE DEEL.

SNEEK.

H. PITTERSEN, Tz.

1872.

Het Tijdschrift van F. Feringa 'De Vrije Gedachte' (cat. nr. 79)

Multatuli was een beetje bang voor Feringa. Toen deze bij hem langs wilde komen in Duitsland was hij niet erg uitnodigend: 'En ik heb hem niet sterk genoodigd omdat ik hoor dat-i wat ruw is'.⁶² De heren bleven wat stekelig over en weer. Feringa wees Multatuli op diens inconsequenties in het redeneren en hij liep niet weg met Douwes Dekkers wijsbegeerte.⁶³ Feringa was een aanhanger van Scho-

penhauer, terwijl Multatuli's uitgangspunt rationalistisch van aard was. Multatuli viel Feringa aan op diens 'citaterigheid', een stijl van schrijven doorspekt met citaten van anderen. 'Hoe kunt ge toch, gy die eigen equipage betalen kunt, u zoo laten rondryden in rottige huurkoetsjes?'⁶⁴

Feringa's boek *Democratie en Wetenschap* viel wel bij hem in de smaak, maar ook weer met een slag om de arm, zoals blijkt uit de passages in de *Ideeën* die Multatuli wijdde aan het boek, 'Ook ik zal dien schryver roemen, zodra de beurt aan hem is'.⁶⁵ Aan z'n vriend Roorda schreef Multatuli hoe hij werkelijk dacht over Feringa. 'Feringa zal verzuipen in z'n filosofistery. Naar mijn innige overtuiging komt er van hem als schryver, voorganger etc. niets terecht. Hij is niet oorspronkelijk. Dit nu is geen gebrek op zichzelf. Maar hij gaat gebukt onder de zeer eigenaardige onoorspronkelykheid, om voor een origineel te willen doorgaan. Dit is doodelyk. Let op!'⁶⁶ Bij het verdwijnen van *De Vrije Gedachte* in 1874 raakte Feringa als vrijdenker z'n publikatiemogelijkheid kwijt en werd weinig meer van hem vernomen.⁶⁷ Wel bleef hij in contact met Multatuli.

DERK ROELFS MANSHOLT

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 7 januari 1874 verscheen een ingezonden stuk tegen de Atjeh-oorlog. Het opende met een zinsnede uit Multatuli's *Havelaar*: 'in een dorp, dat pas veroverd was door het Nederlandse leger en DUS in brand stond'.⁶⁸ De schrijver, D.R. Mansholt protesteerde heftig tegen het brute optreden van het Oost-Indische leger, dat zich te buiten ging aan misdadig gedrag dat volgens hem beschaafde volkeren onwaardig was. Multatuli reageerde direct op dit stuk en stuurde Mansholt een brief waarin hij hem prees om z'n partijtrekken 'voor logica, recht en zedelykheid – dit alles is één!'⁶⁹ Er ontspoon zich een vriendschappelijke correspondentie en enige tijd later maakten zij persoonlijk kennis.⁷⁰

Derk Roelfs Mansholt werd op 29 maart 1842 in het Oostfriesche Ditzumer Hamrik geboren en verhuisde in 1866 naar Nederland. Hij werd boer te Meeden en speelde in het maatschappelijke leven een vooraanstaande rol.⁷¹

Mansholt raakte betrokken bij diverse polemieken rond Multatuli. Zo ook in 1874 toen Carel Vosmaers boekje *Een zaaier* verscheen waarin Multatuli werd bejubeld. Al snel kwam een tegenstander van Multatuli, dr. Johannes van Vloten, met een brochure getiteld *Onkruid onder den Tarwe*, waarin hij Douwes Dekker te lijf ging onder meer met het verwijt dat hij zijn gezin niet eens onderhield. Hierop volgden woedende reacties van Multatuli-aanhangers, ook in Groningen. Het waren met name Mansholt en de leraar Willem Pik uit

Wildervank die het voor hem opnamen, waarvoor Multatuli hen dan ook hartelijk dankte.⁷² Het was overigens niet de laatste keer dat Mansholt Multatuli tegen zijns inziens infame aanvallen verdedigde.

D.R. Mansholt (cat. nr. 82)

In december 1876 trad Versluys af als redacteur van *Het Schoolblad* en werd hij opgevolgd door de onderwijzer Harm de Raaf uit Meeden, Multatuliaan en vriend van Mansholt. Ook De Raaf stond in contact met 'de meester'. Hij, De Raaf, had in 1876 in de *Schoolbode*, uitgegeven te Groningen door J.B. Wolters, die zelf ook een

Multatuli-bewonderaar was,⁷³ een artikel *Een en ander over Zedelijkheid en Zedelijke opvoeding* geschreven waarin hij de lage stand van de zedelijkheid weet aan 'de Droogstoppels' die alleen het stof-felijke nastreefden, en de regering verweet te weinig te doen voor goed onderwijs.⁷⁴ Versluys die bij Multatuli op bezoek was at-tendeerde hem op dit stuk en opnieuw stuurde Multatuli een waarde-rend briefje.⁷⁵ Toen De Raaf eind 1876 de redactie overnam van Versluys ontstond er meteen een lelijke kwestie. *Het Schoolblad* van 12 december bevatte een artikel van Roorda van Eysinga die de *Ideeën* van Multatuli prees, maar onder dat ophemelende artikel stond een zuur stuk van Multatuli's vijand Van Vloten, die hem be-schuldigde van zelfbegoocheling en zelfbedrog.⁷⁶ De Raaf moest zich bij Multatuli verontschuldigen en deze accepteerde de excuses minzaam.⁷⁷

Echter, Mansholt klom in de pen om Multatuli te verdedigen: '... wat Multatuli schreef, is in ieder opzicht verheven boven 't meeste geschrijf, dat opgangmakend genoemd wordt'. Van Vloten noemde Mansholt een Multatuli-nar en een dweper. Mansholt kwam daar fier tegenop. Hij stelde: '... heb ik niet den minsten aanleg tot dwe-perij; het koele verstand heeft bij mij altijd de overhand gehad'.⁷⁸

Ook De Raaf verdedigde Multatuli tegen aantijgingen. In Van Vlotens blad *De Levensbode* was wederom een aanval gelanceerd op Multatuli's oprechtheid.⁷⁹ De Raaf deed het af met de opmerking dat het hier onnozele praatjes betrof, een benevelde beschouwing. Multatuli bedankte per briefkaart. 'Verschoon my dat ik u maar 'n briefkaart zend, en geen behoorlyke brief. Door knagend verdriet ben ik letterlyk onbekwaam tot uiting'.⁸⁰ De Raaf brak overigens kort daarna met Multatuli omdat die hem onheus had bejegend.

OPNIEUW OP TOURNEE DOOR GRONINGEN

Multatuli ging in de jaren 1878-1881, telkens de eerste maanden van het jaar op toernee. Zo sprak hij op 11 maart 1878 in de *Harmonie* te Groningen, waar Mansholt hem ontmoette in de woning van Versluys. Hij trof daar een nerveuze Multatuli aan: '... toen hij ver-nam dat ik er was kwam hij op zijn zenuwachtige wijze aanstormen en hoesten (helaas) en drukte mij de hand op zeer hartelijke wijze'.⁸¹ Douwes Dekker sprak over 'Waarheid in poëzie' voor een publiek van vier- tot vijfhonderd mensen, onder wie enige professoren en predikanten. 'Hij stond (niet gekleed) los bij een tafeltje en improvi-seerde zijn geheele rede. Aanvankelijk was zijne stem zwak, zijne borst hijgde en ik zag meermaals, dat hij naar adem snapte'.⁸² De le-zing beviel het publiek goed en na aftrek van alle onkosten bleef ca. 400 gulden over voor de spreker.⁸³ Mansholt sprak na de lezing uit-

voerig met Multatuli. Deze gaf opnieuw te kennen graag eens op de boerderij van Mansholt te willen logeren, 'hij zou wel op klompen met mij naar 't land willen gaan, drukte hij zich schertsend uit.'⁸⁴

Levens taler en avond voor de aandeelhouders gelegenheid
zijn tot **inwisseling der verschenen couponbewijzen.**
D. M. v. ASSEN, *secretaris.*

Groote zaal der vereeniging de Harmonie te Groningen.
Maandag 11 Maart 1878

VOORDRAGT VAN MULTATULI.

Aanvang des avonds 8 uur.

Entrée f 1.49.

KAARTEN van af heden te verkrijgen aan de BUFFETEN der VEREENIGING en bij den heer HUBER, boekhandelaar te Groningen.

Het bespreken van plaatsen zal plaats hebben MAANDAG den 11den Maart 1878, des morgens van 11 tot 1 uur, de 1ste loting zal precies te 11 uur plaats hebben.

Groote Zaal der vereeniging de Harmonie, Groningen.

Advertentie Provinciale Groninger Courant (cat. nr. 49)

Een jaar later trad Multatuli in Veendam op. Mansholt toog er met een groep van achttien Meedenaren heen. Multatuli sprak over het thema: 'Waarom leven wij?' Hij gaf dadelijk het antwoord: wij leven om gelukkig te zijn en nauwgezette studie van de aard der dingen is daartoe een eerste vereiste.⁸⁵ De verwachting van de Meedenaren was hoog gespannen. 'Toen de merkwaardige man eindelijk in de zaal trad, was alles terstond doodstil met deze laatste uitroep: daar is-i'.⁸⁶ Multatuli kwam duidelijk voor zijn atheïsme uit en liet de aanwezigen, waaronder drie of vier dominees, gedeelten van *Het gebed van den onwetende* horen. Na afloop zocht Mansholt hem op en bij die gelegenheid sprak Multatuli met hem af tijdens de zomer veertien dagen op de boerderij te komen logeren, 'om zijn studie voort te zetten van *den aard der dingen!*'⁸⁷

De ontvangst de volgende dag in de stad was koeler. Daar sprak Douwes Dekker over *De Zaligspreking in de Bergrede*. Toch oogstte hij bijval met z'n opmerking 'Zalig zijn de barmhartigen, maar nu hebben de vrijen een harder leven dan in vroeger tijden de slaven'.⁸⁸ Volgens de verslaggever van de *Provinciale Groninger Courant* parodieerde Multatuli de Bergrede en sprak hij met een zekere wrevel. 'Hij hekelt alles, alleen de spreker niet. (...) Hij heeft nu althans niet meer 't vernuft en de zeggingskracht die aantrekt en wegsleept, tenzij men Multatuliaan is tot elke prijs'.⁸⁹ De krant constateerde daar-

bij dat Multatuli een verkeerd publiek trok. Tegen dit verslag kwam Mansholt in opstand; hij betitelde de *Provinciale Groninger Courant* als laaghartig en noemde het verslag oneerlijk en een misleiding van het publiek.⁹⁰

Mansholt interesseerde zich voor de sociale kwestie. Hij las in 1879 naast Multatuli en Heine ook Karl Marx. Door de landbouwcrisis die in 1878 begon nam de armoede onder de landarbeiders toe en ontstond er een ontevreden stemming.⁹¹ Mansholt abonneerde zich op *De Werkmansbode*, het blad van het progressief-liberale 'Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond'. Daarin schreef de gewezen predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis *Sociale brieven* waarvoor Mansholt veel waardering had. In juni 1879 schreef hij z'n eerste brief aan Domela Nieuwenhuis waarin hij mededeelde dat het socialisme in het Oldambt zeker kans zou maken. Hij had genoeg van de halfheid der radicale liberalen en raakte er steeds meer van overtuigd dat alleen het socialisme verbetering kon brengen. Hij verweet radicalen als Van Houten nooit *Das Kapital* van Marx te hebben gelezen. Mansholt introduceerde al snel het socialistische blad *Recht voor Allen* op de sociëteit van Meeden.⁹²

In februari 1880 hield Multatuli in het noorden een lezingenreeks. Hij trad op in Hoogezand op 19 februari, de 20ste in Veendam, de 23ste in Assen, de 24ste in Groningen en op de 25ste te Winschoten. *De Winschoter Courant* schreef bij gelegenheid dat de jongeren in Hoogezand geestdriftig waren terwijl de ouderen alleen uit nieuwsgierigheid kwamen.⁹³ Veendam viel Multatuli erg tegen. Maar in Assen, Groningen en Winschoten kwamen wel veel mensen, volgens Multatuli omdat in de laatste twee plaatsen veel aanhangers woonden.

In Groningen logeerde Douwes Dekker bij Feringa, wat hem best beviel. 'Hij bevalt me hoe langer hoe beter. Hij is 'n solide denker'.⁹⁴ De andere nachten bracht hij bij Mansholt te Meeden door, één nacht logeerde hij in een afschuwelijk logement te Winschoten, 'met rammelende vensters en ellendige bediening, niet gehoest. Dat's dapper vind ik. En 't was 'n storm, en de regen kletterde, o 'n leven om gek te worden'.⁹⁵

Met Mansholt raakte hij in een polemiek betrokken over de sociale kwestie. Hij verzocht Mansholt zijn denkbeelden op schrift samen te vatten en per brief mee te delen. Immers, Mansholt helde over tot het standpunt der socialisten en van socialisme moest Multatuli niets hebben. Hij haalde daarbij Jezus aan die zei 'Er zullen altijd armen zijn' en repte in een brief aan Mansholt over een onvermijdelijk gevolg van de wetten der noodzakelijkheid die de maatschappelijke verhoudingen bepaalden. Alleen als deze of gene iets verrichtte wat de positie der misdeelden ongunstig beïnvloedde moest worden inge-

grepen. 'Om prijzen te kunnen uitbetalen moet een loteryhouder 'n evenredig getal nieten in de bus doen. Wie zoo 'n niet trekt, mag niet klagen tenzij dat men valsch gespeeld heeft en z'n kans op pryzen minder groot heeft gemaakt dan de zuivere ekonomie van 't spel meebrengt'.⁹⁶

Toen Domela Nieuwenhuis in 1880 Mansholt benaderde om mee te werken aan z'n eerste propagandatocht voor het socialisme in de provincie was deze enthousiast. Wel waarschuwde hij voor bepaalde Groninger gewoonten ter voorkoming van problemen en irritaties zoals Multatuli had ondervonden. Zo dronk men op elke dorpsvergadering wijn, rookte men veelvuldig pijp, 'ook in tegenwoordigheid van dames', aldus Mansholt. 'Toen Multatuli verleden jaar in Veendam na de pauze de zaal vol tabaksrook vond weigerde hij om door te gaan en verliet driftig de zaal. Hij beschouwde het als blijk van nonchalance aan de zijde van het publiek, wat het toch niet was, dit was eenvoudig gewoonte en toen ik hem dit duidelijk maakte trad hij weer op'.⁹⁷ De propagandatocht van Domela vond in januari 1881 plaats, maar mislukte door gebrek aan belangstelling.⁹⁶

Was het Domela niet gelukt publiek te trekken, anders verging het Multatuli. Hij sprak in maar liefst vijf verschillende plaatsen in Oost-Groningen en in de Stad.⁹⁷ Hij sprak op 7 maart 1881 voor een volle zaal van Hotel Wisseman te Winschoten over 'De ware levensbeschouwing om tot geluk te komen'. Oude filosofische ideeën

Winschoten rond 1900, rechts hotel Wisseman (cat. nr. 69)

evenals de godsdienst werden door Multatuli afgewezen. De mens moest vrij worden van het denkbeeld één of ander stelsel nodig te

hebben om gelukkig te worden. Het verslag in de *Winschoter Courant* was afkeurend en dit deed Mansholt weer eens naar de pen grijpen. Hij schreef dat het verslag zeer partijdig was en legde nog eens uit wat 'het helder denkend brein' Multatuli had beweerd. Er volgde een langdurige polemieek in de krant die zich tot midden april voort-sleepte.⁹⁸

Het was de laatste keer dat Multatuli voor publiek in de provincie optrad. De radicaal-liberale Multatuli-bewonderaars in Groningen onderhielden nauwe contacten met de werkliedenverenigingen die langzamerhand van de grond kwamen.

WERKLIEDENVERENIGINGEN IN OPKOMST

Gepropageerd vanuit Friesland werden in Groningen in 1871 en daarna een aantal ambachts- en werkliedenverenigingen opgericht. De Leeuwarder typograaf Obbe Rommerts richtte de *Algemeene Groningsche Werklieden Vereeniging* (AGWV) op. Rommerts was een bekende van Feringa uit het 'Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie' en schreef later in de *Vrije Gedachte*. Ook elders in de provincie, met name in de Veenkoloniën en het Oldambt ontstonden werkliedenverenigingen.⁹⁹ Leden waren vooral zelfstandige ambachtslieden en geschoolde werklieden uit kleine ambachtelijke bedrijven.

Behalve naar materiële verbetering streefde de AGWV ook naar politieke emancipatie. Toen in 1872 vanuit de in Amsterdam opgerichte *Democratische Vereeniging* een petitionnement ter verkrijging van algemeen kiesrecht aan de koning werd gericht, organiseerde de AGWV een vergadering om die petitie te ondersteunen. In Groningen en Hoogezand vond de actie veel ondertekenaars.¹⁰⁰

In de werkliedenvereniging in de Stad was F.E.L. Urban de toonaangevende figuur. Hij was vaste medewerker van het blad *De Werkmansbode*, waarin hij voor algemeen kiesrecht pleitte en onderhield nauwe contacten met de radicale burgerij, o.a. met B.P. Korteweg, de Multatuli-aanhanger en vriend van Feringa. Deze Korteweg was, na om zijn radicale denkbeelden ontslagen te zijn als decent aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, effectenhandelaar te Groningen geworden.

Korteweg schreef onder de schuilnaam T. Mousset in de te Rotterdam uitgegeven *Tolk van den Vooruitgang*. Hij was sterk door Multatuli beïnvloed: 'Ik erken, dat ik mij nog niet ontworsteld heb aan dien Krachtigen Geest'. Later werd hij mederedacteur en in 1877 nam Korteweg de gehele redactie op zich. Het tijdschrift noemde zich radicaal en democratisch en kende een aantal noordelijke medewerkers: Feringa, de Drentse vrijdenker dr. H. Hartog Heys van

Zouteveen, de Multatuliaanse vrijdenkster en onderwijzeres Titia van der Tuuk en H.C.J. Krijthe uit Coevorden die ook een curieuze brief naar Multatuli stuurde, waarin hij zijn brochures aanpreeft.¹⁰¹ In Groningen las ook D. R. Mansholt het blad. Korteweg deed veel voor de Groninger werklieden. Hij hield in de wintermaanden lezingen voor hen. Zo sprak hij in 1878 voor de AGWV over 'Elementen der Sociale Wetenschappen'.¹⁰² Ook z'n vrouw Eliza Baart, die in 1875 zoveel succes had met haar rol van Hanna in *Vorstenschool*, was actief. Samen met Urban was zij werkzaam op het gebied van de geboortenbeperking in de onder invloed van Sam. van Houten opgerichte Nieuw-Malthusiaanse Bond.¹⁰³ Het echtpaar raakte echter ontgoocheld door gebrek aan erkenning en een teveel aan tegenwerking bij de heersende burgerij. Op 13 oktober 1879 stierven beiden door het innemen van vergif. Ze lieten een brief achter voor Feringa, waarin stond dat ze het leven moe waren en 'dat zij de nirwana gingen deelachtig worden'.¹⁰⁴

De leden van de AGWV koesterden een grote verering voor Multatuli. Maar vanwege de hoge entree konden ze niet naar zijn lezingen. Enkele bestuurders trokken de stoute schoenen aan en zochten Douwes Dekker op in z'n hotel. Hij gaf hen een handvol vrijbiljetten. De werklieden op hun beurt wilden iets terug doen en schonken hem een grote Groninger koek met een passend opschrift. Multatuli stuurde hen daarop een bedankbriefje, waarin hij zich uitliet over het opkomend socialisme. 'Ik gis dat sommige meeningen, die ik op 't gebied van Staat en Staathuishoudkunde meen te moeten voorstaan de uwen niet zijn. Zonder nu juist te weten wie gij sociaal-demokraten zijt, gis ik toch dat velen uwer de leerstellingen aankleven van den heer Domela Nieuwenhuis. Ik niet! Wel houd ik hem voor 'n braaf welmeenend, ja zelfs edel man, maar 't komt mij voor, dat z'n stellingen onjuist zijn'.¹⁰⁵

De werkliedenvereniging kende inderdaad enige socialisten onder haar leden. Ondanks Multatuli's afwijzend oordeel zagen zij hem toch als een wegbereider voor het socialisme.

Noten bij: RADICAAL-LIBERALEN, VRIJDENKERS EN MULTATULI IN GRONINGEN

1. G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901*. Den Haag, 1980, p. 9.
2. G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901*, p. 12.
3. M.M. Van Praag, *De Radicalen*, Assen, 1939, p. 5-15.
4. H.A. Wijnne, *Huishoudelijke toestand der Arbeidende klassen in de Provincie Groningen*, z.pl. & z.j. (1860), p. 31.
5. G.M. Bos, *Mr. S. van Houten*, Purmerend, 1952, p. 23.
6. W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen*. p. 542-543.
7. G.M. Bos, *Mr. S. van Houten*, p. 25.
8. G.M. Bos, *Mr. S. van Houten*, p. 25-27.
9. J.W. Straatman, *Broeders, ik bid u, gij hebt mij geen onrecht aangedaan*, Groningen 1867, p. 21.
10. J.W. Straatman, *Broeders*, p. 3.
11. *De Dageraad*, Tijdschrift, Twaalfde Deel, Amsterdam, 1861, p. 80-82.
12. *Volledig Werk van Multatuli (V.W.) XII*, Amsterdam, p. 79. En natuurlijk de Ideeën 451 en 452.
13. V.W. IV, p. 348.
14. *Groninger Courant*, 11 november 1868.
15. *Provinciale Groninger Courant*, 7 november 1868.
16. *Groninger Courant*, 11 november 1868.
17. *Provinciale Groninger Courant*, 10 november 1868.
18. V.W. XIII, p. 206.
19. V.W. XVII, p. 370.
20. V.W. IV, p. 316-343.
21. V.W. IX, p. 356.
22. V.W. IV, p. 354.
23. V.W. XIII, p. 206, 219-220.
24. V.W. IX, p. 356.
25. F. Feringa, *Democratie en Wetenschap*, Groningen 1873, 2e druk, p. 30. *De Dageraad*, 1867, p. 170.
26. *Het Noorden, Nieuwe Groninger*, 23 september 1869.
27. *Het Noorden, Nieuwe Groninger*, 27 november 1864.
28. *Het Noorden, Nieuwe Groninger*, 25 oktober 1869.
29. *Het Noorden, Nieuwe Groninger*, 10 september 1869.
30. *Het Noorden, Nieuwe Groninger*, 23 en 24 september 1869.
31. *Het Noorden, Nieuwe Groninger*, 12 november 1869.
32. *Het Noorden, Nieuwe Groninger*, 25 januari 1870.
33. F. Feringa, *Democratie en Wetenschap*, p. 30-31
34. B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*. (reprint) Amsterdam 1976, p. 66.
35. B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, 66; V.W. XIV, p. 85.
37. J. Pée, *Keur uit de Brieven van Multatuli*, z. pl. 1944, p. 239.
38. V.W. XIV, p. 86.
39. V.W. XIV, p. 93.
40. V.W. V, voorwoord bij *Millioenenstudies*.
41. B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, p. 66.
42. *Vragen des Tijds*, 1878, deel I, p. 223 e.v., H.P.G. Quack, *De Socialisten*, Personen en Stelsels. deel VI, Amsterdam 1912, p. 184.
43. *Provinciale Groninger Courant*, 4 maart 1875.
44. *Winschoter Courant*, 29 mei 1875.
45. V.W. IV, p. 318.
46. V.W. IV, p. 319.
47. V.W. IV, p. 553-554.

- 48 zie hiervoor Ideeën 828-885 in de derde bundel *Ideeën*.
- 49 V.W. XVI, p. 320-321, 336.
- 50 V.W. XVI, p. 411, 548.
- 51 V.W. XVI, p. 411.
- 52 V.W. XVI, p. 458, 490.
- 53 V.W. XVI, p. 626.
- 54 O. Noordenbos, *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, (reprint), Nijmegen, 1976, p. 64, H.J. Scheffer, *De Controleur*, Den Haag, 1982, p. 7-8.
- 55 F. Feringa, *Democratie en Wetenschap*, p. 39, 94-103.
- 56 *Vragen des Tijds*, deel twee, 1895, p. 360.
- 57 V.W. XV, p. 772-776, H.J. Scheffer, *De Controleur*, p. 14.
- 58 *De Vrije Gedachte*, 1874.
- 59 O. Noordenbos, *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, p. 67.
- 60 O. Noordenbos, *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, p. 67.
- 61 V.W. : XVI, p. 475.
- 62 V.W. XVI, p. 650.
- 63 V.W. XV, p. 227-235.
- 64 V.W. XVI, p. 701.
- 65 V.W. VI, p. 157, zie ook de Ideeën 957, 962, 963, 1083.
- 66 V.W. XV, p. 251.
- 67 O. Noordenbos, *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, p. 67...
- 68 V.W. XVI, p. 374.
- 69 V.W. XVI, p. 377-379.
- 70 P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een Eeuw Socialisme*, p. 38-39.
- 71 *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. Deel I onder redactie van P.J. Meertens, M. Campfens, G. Harmsen e.a. Amsterdam, 1986, p. 76-77.
- 72 V.W. XVII, p. 788-779.
- 73 V.W. XIV, p. 399.
- 74 *De Schoolbode*, 1876, p. 113 e.v.
- 75 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen Mansholt en De Raaf*, Leiden, 1949, p. 27.
- 76 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen Mansholt en De Raaf*, 1949, p. 30-31.
- 77 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen Mansholt en De Raaf*, 1949, p. 32-33.
- 78 *De Levensbode*, 1877, p. 330.
- 79 *De Levensbode*, 1877, p. 43-140.
- 80 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 37.
- 81 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 43.
- 82 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 45.
- 83 J. Pée, *Multatuli. Reisbrieven aan Mimi*, Amsterdam, 1941, p. 93.
- 84 K. Ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 46.
- 85 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 53.
- 86 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 54.
- 87 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 57.
- 88 *Nieuwe Groninger Courant*, 27 maart 1879.
- 89 *Provinciale Groninger Courant*, 27 maart 1879.
- 90 K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 58.
- 91 Piet Hoekman, *Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894*, Groningen, 1985, X-XIV.
- 92 Piet Hoekman, *Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894*, p. 4.
- 93 *Winschoter Courant*, 21 februari 1880.
- 94 J. Pée, *Multatuli. Reisbrieven aan Mimi*, p. 242.
- 95 J. Pée, *Multatuli. Reisbrieven aan Mimi*, p. 242.

- 96 *Brieven van Multatuli*, deel 10, Amsterdam, 1896, p. 203.
- 97 Brief van Mansholt aan F. Domela Nieuwenhuis, 27 november 1880, Archief F. Domela Nieuwenhuis (IISG) map IIC12, P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus. (red.) *Een Eeuw Socialisme en arbeidersbeweging* p. 38-40.
- 98 Piet Hoekman, *Sociale en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894*, p. 6.
- 99 P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus. (red.) *Een Eeuw Socialisme*, p. 33-34.
- 100 B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, p. 107.
- 101 *Mededelingenblad Sociaal-historische studiekring*, nr. 13, april 1958, p. 15-16, 102, B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, p. 255, V.W. XVII, p. 52-55, K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen*, p. 42.
- 102 *Provinciale Groninger Courant*, 6 maart 1878.
- 103 Mies Campfens e.a., *Op een beteren weg*, Amsterdam, 1985, p. 60 e.v.
- 104 B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, p. 255.
- 105 *Ter Gedachtenis aan Multatuli*, Amsterdam, 1892, p. 74.

PIONIERS VAN HET SOCIALISME, BEWONDERAARS VAN MULTATULI

Ofschoon Multatuli geen socialist was, bleek zijn invloed op de pioniers van het socialisme onmiskenbaar groot te zijn.

'Multatuli was een afbreker, een terreinzuiveraar, een baanbreker en zonder de eigenlijk gezegde moderne arbeidersbeweging te kennen, te begrijpen, te waarderen, heeft hij toch ontzaglijk veel gedaan om de geesten los te maken van vooroordelen op godsdienstig, zedelijk, staatkundig en maatschappelijk gebied, heeft hij zooveel geesten verlost uit de boeien van opvoeding en gezag en vatbaar gemaakt voor nieuwe indrukken', aldus F. Domela Nieuwenhuis.¹

Waar Multatuli als wegbereider was opgetreden, ging Domela Nieuwenhuis verder en werd zo de belangrijkste voorvechter in Nederland van het socialisme vóór de eeuwwisseling. In februari 1882 was de eerste landelijke socialistische partij opgericht, de 'Sociaal-Democratische Bond' (SDB). Domela Nieuwenhuis trad weldra als haar voornaamste leider naar voren. Hij had de invloed van Multatuli's geschriften ondergaan en droeg er in zijn verkondiging van socialistische denkbeelden herhaaldelijk uit voor. Multatuli en Domela kenden elkaar persoonlijk. Het was vermoedelijk Domela Nieuwenhuis die in navolging van Multatuli's *Idee 451* in het blad *Recht voor Allen* in 1883 schreef: 'Wij weten dat de werkelijkheid ook de zwartste schilderingen overtreft en daarom roepen ook wij steeds en altijd op nieuw *buitendien meenen wij dat de ellende moet worden uitgeroeid*. (...) leest de werken van uw meester Multatuli, overdenkt en wordt wijs'.²

RECHT VOOR ALLEN.

Alles wat de vrijheid van anderen berouwt, is zelf de vrijheid waard.

Dit weekblad verschijnt iederen Zaterdag.

Abonnementprijs / 0 75 per kwartaal
 Voor het Binnenland bij vooruitbetaling / 1.
 Advertentien 5 cents per gewone regel
 Drukkosten van 1 tot 10 regels
 25 cents bij vooruitbetaling

Alle stukken aan Administratie en Redactie:
HOOGE WESTENDE 34°.
'S GRAVENHAGE.

Abonnementen en afrekeningen tevens
 in de koninklijke en gemeentelijke boekwinkels
 te Amsterdam, in de boekwinkels van de
 HOLLANDSCHE BOEKVERHANDELING
 te Rotterdam, tevens bij de
 HOLLANDSCHE BOEKVERHANDELING
 te 's-Gravenhage.

Vrijheidslied.

Laat ons van de vrijheid zingen,
 Vrijheid, ons het meeste waard
 Laat ons lied door 's heiligmade dingen
 Laat de vrijheidskinderen schellen.
 Burgers, leeft de naam ten top,
 Zingt en strijdt, want hielden vallen,
 Staen er duizend n' weert op!

Held den wekman die zijn leven,
 Hantloos aan de Vrijheid wylt;
 Die zijn krachten loek wil geven,
 .. In den moeijeliken strijt!

Vrijheid, koningin der earde,
 E' ons lieven, E' ons lied,
 Die zijn lied aan E' niet ponde,
 Held E' en wroedloot E' niet!
 Vrijheid, meen, zij lied 2 on gemoen,
 Held de wereld is E' wij rijp,
 Alle vaken, alle menschen,
 Vrijheid, rijp sijn E' gelijp
 O' den, Namen, Verreken, hand'len,
 B'gere, sluit E' bij, ons, oon,
 Laat de vaken E' niet verminden,
 Schaan u om de Vrijheid vaken
 Laat ons dan den held van strijden,
 Want in wandel, niet in schijn,
 Zien en lie-den, als in die lieden,
 Inleeren gelijp zal zijn!

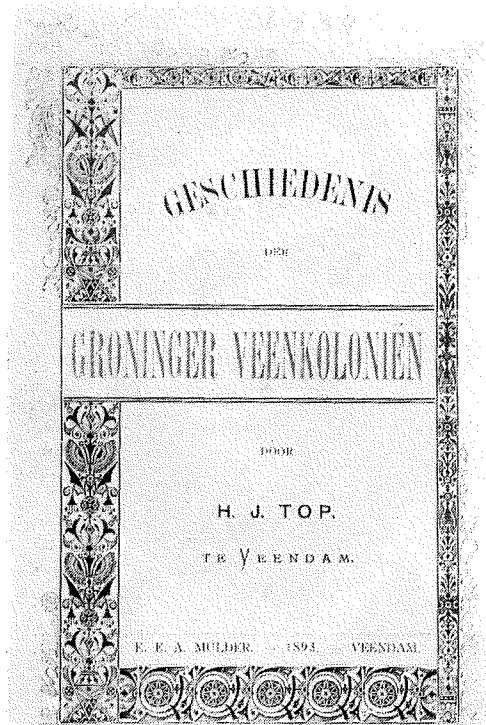
meende van hielden te verandering genogewerkt, maar
 ze vanden noch die lieden van Multatuli sijn. De
 eldende' mitsdienrijg die ontsluit van de poging
 tot toepassing er van in de praktijk, te de onzaak
 van veel kwaad.

Wat is het hoedheid van een vertegenwoordiging?
 Multatuli zegt en wij met hem: E' is aan de regering
 te lieden weten wat de vertegenwoordiging van E' volk
 is, dan E' afstemmen van wetten die uitvoerende
 macht te sluiten in E' vertegenwoordiging en van
 die wetten, en dan E' afstemmen macht te geven
 aan de wetten, die wetten te veranderen met de wenschen
 des volks.

Wetten sijn is nog niet genoeg, hielden de belang-
 heid sijn om te weten dat men kan niet sijn dat
 hoedheid is een wetten? Het is wensken wat dat
 men sijn om niet zijn, om de vertegenwoordiging

Recht voor Allen (cat. nr. 127)

De voormannen van het socialisme in het begin van de jaren tachtig waren vrijwel allen bewonderaars van Multatuli. Zij brachten via propagandavergaderingen, cursussen, lezingen, periodieken en brochures het gedachtegoed van Multatuli over. Rond 1880 ontbrak het in Groningen nog aan een regionaal socialistisch orgaan. Doch de Multatuliaan en onderwijzer H.J. Top ijverde in *De Veendammer Courant* voor de 'belangen van het volk'. Hij bepleitte beter onderwijs en hogere lonen voor de arbeiders.³ Top verdedigde Multatuli tegen aanvallen van Dr. Swart Abrahamz door de publikatie van een brochure.⁴ Hierover in de volgende paragraaf meer.

Geschiedkundig boek van dhr. J. Top (cat. nr. 112)

Een belangrijk aandeel in de vroege propaganda voor het socialisme in Groningen had Joan A. Nieuwenhuis, hoofdopzichter van gemeentewerken in de stad. In 1882 had hij zich hier gevestigd. Voordien was Nieuwenhuis actief geweest in de vrijdenkerij en de kiesrechtbeweging in Amsterdam. Als lid van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' kocht hij zijn eerste propagandamateriaal, Multatuli's *Gebed van den Onwetende*, dat hij aan godsdienstige familieleden zond.⁵ In 1877 had Joan Nieuwenhuis voor 't eerst Multatu-

li horen spreken en persoonlijk ontmoet. Zij hielden daarna contact.⁶ Toen in 1882 weer eens een landelijke inzameling voor Multatuli werd georganiseerd, benaderde Frank van der Goes Joan Nieuwenhuis voor medewerking. Deze antwoordde 'als ware vriend en vereerder van Multatuli' graag zijn krachten aan de huldeblijk te willen geven.⁷ Andere organisatoren waren onder meer Willem Paap en J. Versluys, met wie Joan Nieuwenhuis contacten onderhield. Nog maar enkele maanden in Groningen, bracht hij hier een 'commissie' bijeen om de steun voor Multatuli te organiseren.⁸ Ofschoon men er meer van had verwacht, werd in het land ruim tweentwintigduizend gulden ingezameld.⁹

J.A. Nieuwenhuis (cat. nr. 105)

Door de 'Huldeblijk aan Multatuli' was Joan Nieuwenhuis in nauwer contact gekomen met stedelijke radicalen. Weldra richtte hij in Groningen met enkele werklieden een 'Propagandaclub' op. De vraag waarover de leden zich bogen luidde: wat te doen om het 'welzijn van het volk' te bevorderen? Het antwoord was bij uitstek Multatuliaans: „Laat ons verkondigen het Evangelie der Ontevredenheid”.¹⁰ Daarmee gehoor gevend aan Multatuli's oproep in *Idee 916* waarin hij schreef: 'Ik predik òntevredenheid! Ik beweer dat het de plicht is geen genoeg te nemen met 'n stand van zaken die ... den allerkwaadaardigsten God zou inteeren. Wie nu meent, dat ik socialistische of communistische roering voorsta, heeft me zeer slecht begrepen. Integendeel ...'

De 'Propagandaclub' zou echter wel de socialistische richting inslaan en nodigde in november 1882 Domela Nieuwenhuis uit, die in Groningen en Winschoten felle redevoeringen hield.¹¹

Multatuli's invloed was niet alleen merkbaar onder de volwassenen van de 'Propagandaclub', ook jongeren gingen hem lezen. Op initiatief van de zoon van F.E.L. Urban, Evert Jan, werd in februari 1884 de jongelingsvereniging 'Ontwikkeling' opgericht.¹² De aangesloten jongeren maakten zich een materialistische en atheïstische wereldbeschouwing eigen. Zij bespraken Ludwig Büchners *Kracht en Stof* en het werk van Darwin, Haeckel en Multatuli. De leden hielden inleidingen op de verplichte cursusavonden, waarna werd gedebatteerd. Ook colporteerden zij met *Recht voor Allen*, de landelijke spreekbuis van de SDB. De vereniging beschikte over een bibliotheek, waarvan Tjerk Luitjes lange tijd beheerder was. Multatuli maakte diepe indruk op Luitjes, hetgeen ongetwijfeld van invloed was op de collectie van de bibliotheek. Luitjes zou later één van de belangrijkste arbeiderspropagandisten in het noorden worden. Ook lid van 'Ontwikkeling' was Wolter Wolters, die zeer lang actief in de Groningse arbeidersbeweging zou zijn en hier de drijvende kracht van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' werd. Het later bekende SDAP-kamerlid Johan Schaper kreeg zijn eerste socialistische scholing in 'Ontwikkeling'. De jonge Schaper had het portret van Multatuli op zijn schoorsteenmantel staan, waar hij later dat van Domela Nieuwenhuis aan toevoegde.

Schaper die zelf ook dichtte, was een groot liefhebber van Multatuli's poëzie in *Vorstenschool*, maar vond dat de aankomende arbeiderspropagandisten Multatuli's *Ideeën* tot vervelens toe citeerden. Doch aan die invloed kon ook hij zich niet onttrekken. Schaper maakt in zijn memoires melding van een debat dat hij voerde met een zekere Prins, handelaar in zuurkool: „Hij was vóór algemeen kiesrecht, maar zalvend vroom tevens – 'modern' getint – en sprak sterk anti-socialistisch. In het debat had ik de ondeugendheid om aldus te beginnen: 'M.H. Multatuli heeft eens gesproken van

'godsdiens met steenkool', maar vanavond kunnen wij spreken van godsdiens met zuurkool'".¹³ Schaper refereerde hier aan *Idee 454* waarin Multatuli het 'baksel' van het modernisme bekritiseerde. Het modernisme wilde natuurwetenschappelijke ontdekkingen in de godsdiens integreren. De geologische ontwikkeling van steenkool in het scheppingsverhaal opnemen leek Multatuli tegenstrijdig. Steenkool vooronderstelde immers een lang natuurlijk proces dat reeds vóór de schepping had moeten plaatsvinden. Multatuli karakteriseerde het 'modernisme' toen als 'godsdiens met steenkool'.

In Groningen werden de opvattingen van de werkliedenvereniging onder invloed van de 'Propagandaclub' radicaler. Dit leidde in januari 1885 tot de oprichting van een SDB-afdeling in de stad, de eerste in de provincie Groningen.¹⁴ Voorzitter werd de timmerman Gerit Nanninga. Volgens hem gaf Büchners *Kracht en Stof* het overtuigende bewijs dat er geen God bestond.¹⁵ Het atheïsme, de strijd tegen de godsdiens, maakte een wezenlijk deel uit van het vroege socialisme. Voorts streed men voor algemeen kiesrecht, progressieve inkomstenbelasting, een achturige werkdag en andere sociale hervormingen. Deze socialistische denkbeelden sloten aan bij reeds bestaande opvattingen onder radicale boeren, kleine burgerij en werklieden in de provincie Groningen. De ontvankelijkheid voor radicale en socialistische oplossingen voor maatschappelijke problemen was in Groningen versterkt door de gevolgen van de landbouwcrisis rond 1878. Deze crisis zou tot halverwege de jaren negentig aanhouden en trof niet alleen de boeren, maar ook de ambachts- en werklieden, welke vooral de eerste propagandavergaderingen van Domela Nieuwenhuis bezochten. De landarbeiders, op wie de gevolgen van de crisis mede werden afgewenteld, stonden tot omstreeks 1888 buiten de politieke strijd.

Als reactie op de teruglopende opbrengsten in de landbouw werd het streven naar 'belastinghervorming' in 1886 nieuw leven ingeblazen.¹⁶ In februari van dat jaar werd onder meer op initiatief van Boelo Tijdens, hereboer uit Nieuw-Beerta, een 'comité tot hervorming van het belastingstelsel' opgericht. Volgens dit provinciaal comité drukten de belastingen te zwaar op de landbouw, de nijverheid en de arbeiders. De 'kapitalist' ontsprong de dans. Een inkomstenbelasting zou hier verandering in kunnen brengen. De actie werd gesteund door o.a. D.R. Mansholt en J.P. Hommes, hotelhouder en aannemer te Finsterwolde. Hommes zou later een belangrijke rol in de arbeidersbeweging gaan vervullen. Het provinciaal comité gaf voor haar doel te Noordbroek een krant uit, *Dollard en Omstreken; Orgaan voor Inkomstenbelasting* geheten, met de socialist Berend Bymholt als redacteur. Het blad hield overigens reeds na drie nummers op te bestaan. De Veendammer onderwijzer Bymholt was een bewonderaar van Multatuli. Misschien dat hij daarom zijn naam

wel met een Multatuliaanse y schreef en niet met ij. Het belang van Multatuli voor de opkomende arbeidersbeweging werd door hem onderstreept in zijn *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894). Bymholt schreef zeer veel propaganda-artikelen en richtte vermoedelijk in 1887 de SDB-afdeling in Veendam op. Hij werkte als corrector bij de *Veendammer Courant*. In 1888 was hij mederedacteur van het nieuwe blad *Multatuli, Onafhankelijk Weekblad*, dat in Amsterdam werd uitgegeven. Het blad opende met *Idee 403*: „Ik trek te-velde tegen al wat op zedelyk, maatschappelyk en staatkundig gebied klein, gemeen, bekrompen of benauwd is. Wat de wyze aangaat, waarop ik dien stryd voer, begeer ik m'n volkomen vryheid te bewaren, zonder achttegeven op gewoonte of school. Wie 't niet aanstaat, voorzie zich by m'n buurman.”¹⁷

B. Bymholt (cat. nr. 109)

Met *Multatuli* hechte Bymholt grote waarde aan de opvoeding als middel voor verbetering van de maatschappij. De behoefte aan 'volkomen vrijheid' zou bij Bymholt spoedig tot een anarchistische stellingname leiden.¹⁸ Het blad *Multatuli* had een atheïstische signatuur en gaf steun aan de socialistische beweging. Na drie maanden werd de naam van het blad veranderd in *Morgenrood*, dat nu als zondagsblad onder redactie van J.M. Smit voor de lezers van *Recht voor Allen* verscheen.

Ook anderen gingen zich bemoeien met de verheffing van de arbeidende klasse, vanuit een door *Multatuli* en het socialisme beïnvloed standpunt. Het waren vooral zij die zich bezighielden met de opvoeding van de kinderen: de volksonderwijzers.

VOLKSONDERWIJZERS EN MULTATULI

In z'n memoires repte de sociaal-democratische leider P.J. Troelstra van de invloed van *Multatuli* op de jongeren waartoe hij behoorde, maar 'al was er ook geen sprake van de fanatieke *Multatuli*-mode, die voor in onderwijzerskringen bestond (...) en zijn stijl en manier van zeggen gaarne navolgden'.¹⁹ Waren de eerste aanhangers onder het onderwijzend personeel hoog opgeleiden, in de jaren tachtig kregen de lagere school onderwijzers 'Multatulikoorts'. Al in de derde bundel *Ideeën* nam *Multatuli* een huishoudbudget op van een schoolmeester. In *Idee 829* schetste hij de armoede van de schoolmeester op het platteland. Vooral deze bundel werd door schoolmeesters gelezen. Natuurlijk lazen ze het betoog dat goed onderwijs slechts verwacht mocht worden van hen die maatschappelijk niet door zorgen gekweld werden. Doordat er teveel onderwijzers werden opgeleid ontstond er werkloosheid en daalden de onderwijzersweden tot een minimum.²⁰ In *Recht voor Allen* werd geschreven: 'Wij onderwijzers en onderwijzeressen, mannen en vrouwen van kennis en beschaving, door oorsprong en afkomst voor het meeren-deel thuisbehorende bij het proletariaat kunnen de brug vormen waarover kapitaal en arbeid elkaar de hand kunnen reiken'.²¹

De volksonderwijzers moesten daarom het onderwijs volmaken om het proletariaat tot denkende wezen op te voeden. Het was de tijd van het opkomend socialisme waarin 'alle brave mensen in *Multatuli* den duivel zagen en den openbaren onderwijzer voor zijn verdorven kreatuur hielden'.²²

In Groningen waren vele van deze volksonderwijzers te vinden. De Veendammer onderwijzer H.J. Top publiceerde niet alleen over de geschiedenis van de Veenkoloniën, maar verdedigde in 1888 zijn aanbeden *Multatuli* tegen kwaadwillende belagers. Top schreef een hooggestemde brochure *Multatuli. Een valsche diagnose van een dolende gids*. Het was het antwoord op een artikel van een neef van

Multatuli, Th. Swarth Abrahamsz. In *Eene Ziektegeschiedenis* verklaarde deze Multatuli tot een zenuwzieke.

Top vond Multatuli echter 'een schitterend voorbeeld van wat de mensch moet zijn' en stelde dat onderwijzers zich het hart aan hem verkwikten, en 'werklieden spannen zich in om te begrijpen, wat deze man, die 't zoo wèl meende met ons volk, heeft gezegd'.²³ Door Lodewijk van Deyssel werd Top in de hoek gedrukt als een minder ontwikkelde, een onzinnig geestdriftige, die door gebrek aan voldoende opleiding geen recht van spreken had.²⁴ De burgerij verafschuwde zulke schoolmeesters, vooral als ze ook nog socialist waren. Ze werden hooghartig beschreven als 'een werkman in een heerenpakje'.

Veel Groninger onderwijzers, geconfronteerd met de armoede van de arbeidende klasse, zochten naar afdoende oplossingen voor de sociale ellende en vonden die in het ontkiemende socialisme, waarbij de verlossersfiguur van Domela Nieuwenhuis sterk tot de verbeelding sprak. De Veendammer onderwijzer Berend Bymholt was Multatuliaan en socialist. Hij schreef in *Recht voor Allen* Multatuliaans getinte artikelen over volksonderwijs. A. Robertus, onderwijzer te Kiel-Windweer sprak als socialistisch propagandist op vergaderingen en schreef onder het pseudoniem 'Fillius de Phebe' felle stukken in het vrije-socialistische blad uit Sappemeer, *De Arbeider*. Klaas ter Laan, onderwijzer uit Slochteren, begon z'n lange carrière in de politiek als Multatuliaan en bleef dat z'n gehele leven. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog werkte hij zelfs nog aan een *Multatuli-encyclopedie*. De grootste Multatuliaan onder de Groningse onderwijzers was de Winschoter Willem Paap, die na z'n onderwijzersopleiding in staat werd gesteld te gaan studeren. Op aanraden van Multatuli, met wie hij zeer bevriend was, werd hij jurist. Na diens overlijden trok de weduwe bij Paap in, die toen in Amsterdam woonde. Paap speelde korte tijd een rol in de politiek. Hij was radicaal en verdedigde ook in Groningen als jurist vele socialisten die door Justitie vervolgd werden. Beroemd werd hij door de sleutelroman *Vincent Haman*. Daarin nam hij het literatuurwereldje der Tachtigers op de korrel. Nog in 1892 schreef hij in de *Nieuwe Winschoter Courant* over Multatuli.²⁵

Een redacteur van de *Winschoter Courant* had Multatuli voor een ploert uitgemaakt naar wiens argumenten men niet moest luisteren.²⁶ Dit speelde op het hoogtepunt van de socialistische agitatie in het Oldambt, waarbij de socialisten Multatuli in hun redevoeringen gebruikten.

Te samen met de socialistische propagandisten hadden de onderwijzers een grote invloed op de jongeren. De Commissaris van de Koningin in Groningen zag dat met lede ogen aan en inventariseerde per circulaire de activiteiten der opstandige schoolmeesters.

De overheid vroeg zich in gemoede af of deze onderwijzers niet ontslagen dienden te worden.²⁷

HET GRONINGER WEEKBLAD: ORGAAN VAN MULTATULIANEN

Op 19 februari 1887 kwam Douwes Dekker in Nieder-Ingelheim (Duitsland) te overlijden. Slechts enkelen reisden naar Duitsland om afscheid van de overledene te nemen. Onder hen bevonden zich Willem Paap en de latere socialistische wethouder uit Amsterdam, F.M. Wibaut. Uit Nederland werden door bewonderaars kransen gestuurd, ook vanuit Groningen. Een aantal bladen gaven herdenkingsnummers uit.

Een blad waar de Multatuliaanse geest sterk uit sprak was het sinds oktober 1886 verschijnende *Groninger Weekblad*. Redacteur Joan Nieuwenhuis had talrijke bekende medewerkers om zich heen verzameld, zoals S.E.W. Roorda van Eysinga, D.R. Mansholt, J.M. Smit, H.C. Müller, B. Bymholt, Alexander Cohen, Vitus Bruinsma, A.H. Gerhard, Wilhelmina Drucker, Titia van der Tuuk en Domela Nieuwenhuis. Zij waren allen vrienden of bewonderaars van Multatuli. Alexander Cohen schreef sterk Multatuliaanse beschouwingen over Indië.²⁸ Roorda van Eysinga dankte zijn bekendheid in de arbeidersbeweging aan zijn publikaties in het *Groninger Weekblad*. De krant kwam op voor het algemeen kiesrecht, de vrije gedachte en sociale hervormingen. Multatuli liet in november 1886 in het blad een verklaring opnemen, waarin hij zich tegen het socialisme keerde. Dit was één van de weinige keren dat Multatuli zich in het openbaar van het socialisme afwendde:

„Om misverstand te voorkomen verklaar ik dat de meeningen der Sociaal-Democraten over de middelen ter verbetering van den treurigen toestand waar 'n zeer groot gedeelte der bevolking van Europa verkeert, mij voorkomen in hoofdzaak onjuist te zijn”. De redactie van het *Groninger Weekblad* was er niet gelukkig mee en schreef eronder: ‘Maar Multatuli kan óók waarnemen, dat zijn *zaaien* niet geheel vruchteloos is geweest. Multatuli heeft een zeer belangrijke taak ten dienste van de mensheid volbracht. Hij heeft de oogen van vele geopend.’²⁹

No. 11.

Zaterdag 10 December 1887.

2e Jaargang.

GRONINGER WEEKBLAD.

RADICALE COURANT VOOR NEDERLAND

Drye dei adverteersta van i mei 5 regein
vraai, elke regel meer 5 vrent. Omslae letteren
ei plaatsaomsie

By abnament godkoopet.

Het Bureau is gevestigd
vleestraat 1 III, Groningen.

HOOFDAGENTEN.

D. Hays Ds., Amsterdam, Hoogweg 7
H. Engelen, Rotterdam, Diercksdijkweg 1

Waarby verspreid worden alle
dies en alle voor alle vrent
vrent en vrent alle die vrent
vrent de vrent van de vrent
vrent

Redacteur: JOAN L. NIEUWENHUIS

ABONNEMENTSPRIJS 6075 per 3 maan
aanne per post. Voor het Buitenland by voor
betaling 61 25.
Afzondelinge nummers 10 vrent.

HOOFDAGENTEN

II van Balken St., Leeuwarden.
C. Hiddingh, Haarlem.

Cogare van het Bureau
„Groninger Weekblad”.

Het Weekblad waarin veel Multatulianen publiceerden

Telkens terugkerende onderwerpen in het *Groninger Weekblad* waren bovendien de problematiek van de boerenopstand (Mansholt), de geëiste vrijlating van Domela Nieuwenhuis en de standpunten van 'De Volkspartij' met het oog op de Tweede Kamerverkiezingen van 1888.

De Volkspartij was voortgekomen uit een in oktober 1886 opgericht provinciaal comité voor de propaganda van het algemeen kiesrecht. Het comité was een coalitie van socialisten, radicalen en voor mannen van de werkliedenvereniging en algemene kiesrechtverenigingen. Onder de naam Volkspartij werd in 1888 een verkiezingscampagne gevoerd. Kandidaten van deze coalitie waren in het district Groningen Domela en Joan Nieuwenhuis, in Appingedam de Multatuliaan Vitus Bruinsma uit Friesland en in Zuidhorn J.M. Smit. In het district Winschoten ging Mansholt de verkiezingen in met de Multatuliaanse leuze: 'De ellende des volks moet worden uitgeroeid'. Mansholt behaalde hier de meeste stemmen, maar verkreeg niet de absolute meerderheid waardoor een herstemming nodig was tussen de eerste twee kandidaten. De toen oploeiende verkiezingscampagne kreeg een onfris karakter. Van christelijke zijde werd een lastercampagne tegen Mansholt opgezet waarvan 'de hoofdschotel was: de *goddeloosheid* van Mansholt, zijn vriendschap met Multatuli', aldus het *Groninger Weekblad*.³⁰ Mansholt verloor de verkiezingen, maar wel kwam voor het eerst een socialist in de Tweede Kamer: Domela Nieuwenhuis voor het Friese district Schoterland.

Na Multatuli's dood bleef er een sterke belangstelling voor zijn ideeën bij de noordelijke radicalen en socialisten bestaan. De redactie van het *Groninger Weekblad* riep in maart 1888 zelf op een vereniging te stichten „doel hebbende den geestesarbeid van MULTATULI in stad en provincie Groningen meer bekend te doen worden, en daardoor het werk van den zaaier voort te zetten”.³¹ Op 23 september 1888 verscheen het laatste nummer van het blad, dat toen werd omgedoopt in *Radicaal Weekblad, Orgaan van de Volkspartij in Nederland*, uitgegeven te Amsterdam.

TWEESPALT EN OPKOMST ARBEIDERSBEWEGING

In de Volkspartij werd langzamerhand een tweespalt zichtbaar tussen meer op de SDB georiënteerden enerzijds en de radicale boeren en burgerij anderzijds. De socialisten richtten zich met hun propaganda steeds meer tot de arbeiders. In 1888 waren er massale acties in de venen van de noordelijke provincies. Veenstakingen waren een al lang bestaande vorm van 'spontaan' verzet. De SDB poogde deze acties in socialistische banen te leiden, onder meer door de bekende

De Arbeider werd binnen korte tijd de spreekbuis van de socialistische arbeiderbeweging in Groningen, later ook in Drenthe en Friesland. De krant bevatte hoofdartikelen over uiteenlopende onderwerpen als: het privaatbezit, anti-parlementarisme, anti-militarisme, de afkeer van Kerk en godsdienst, werkloosheid, vrouwemancipatie, problemen van de boerenstand, de toestand van het volk, de Commune-herdenking, theoretische beschouwingen over radicalisme, socialisme, anarchisme en het gezag. Daarnaast vormde het blad een bindend element voor de regionale arbeidersbeweging door de aankondigingen en verslagen van tal van cursussen, propagandavergaderingen en regionale meetings. Ook plaatste het oproepen tot eventuele acties of stakingen. Daarnaast werden de lezers op de hoogte gesteld van plaatselijke misstanden en acties door de bijdragen van vele lokale medewerkers. Onder hen bevonden zich J.P. Hommes uit Finsterwolde, H.J. Kenther uit Winschoten en B. Bymholt.

De propagandisten, met Luitjes voorop, wisten de aanzet te geven tot het oprichten van tal van SDB-afdelingen. In 1893 waren op zo'n 50 plaatsen in Groningen de socialisten georganiseerd, waarmee deze provincie ongeveer een derde van de landelijke SDB uitmaakte.³⁸

Niet alleen Luitjes droeg voor uit Multatuli's *Ideeën*, ook Domela Nieuwenhuis nam in juli 1893, ter afsluiting van de feestelijkheden rond de opening van het volksgebouw De Vrijheid in Midwolda, *Meester Pennewip* ter hand.³⁹ De naam van het volksgebouw verreesde de nieuwe richting die in het socialisme de toon ging aangeven: het anarchisme of vrije socialisme. Meer en meer werd de strijd tegen staat en gezag beklemtoond. Luitjes schreef in *De Arbeider*: 'gezag maakt blind'.⁴⁰ Met het omhelzen van het anarchisme kwam men dichter bij Multatuli te staan. Henriëtte Roland Holst noemde Multatuli dan ook de 'geestelijke vader' van het anarchisme in Nederland.⁴¹

Tot zijn opheffing bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zou *De Arbeider* in vrij-socialistische handen blijven. Toen het blad in 1901 haar tienjarig bestaan vierde omschreef Kaspers, de toenmalige redacteur en medewerker van het eerste uur, de krant op Multatuli's wijze als:

„De stem voor waarheid en recht, tegen domheid, veroordeel en bijgeloof, zij bleef klinken ongesmoord. Ten spijt van de gezaghebbers; van regeerders, evangeliedienaars en patroons”. Het motto van Multatuli's *Ideeën* kwam terug in het gedicht 'Bij het 10-jarig bestaan van 'De Arbeider'':

„Een zaaier ging uit om te zaaien,
En hij zaaide met kwistige hand,
Hij zaaide een teedere zaadje,
Dat zou uitgroeien tot stevige plant”.⁴²

MULTATULI OMSTREDEN EN HERDACHT

In de tweede helft van de jaren negentig boette de arbeidersbeweging in Groningen aan kracht en omvang in. Ofschoon een kleine kern van vrije socialisten haar idealen bleef uitdragen, werd hun organisatie steeds losser. Daarop verlegden de vrije socialisten hun aandacht meer in de richting van het anti-militarisme, met de IAMV als organisatie, terwijl zij ook voor de geheelonthouding (ANGOB) de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad', en de produktieve associatie, waarvan de coöperatieve sigarenfabriek De Pionier een voorbeeld was, belangstelling kregen. De landelijke vrijdenkersvereniging raakte op den duur geheel in anarchistisch vaarwater. Enkele van de weinige afdelingen van 'De Dageraad' buiten Amsterdam waren die van Sappemeer en Groningen. In de afdeling Groningen speelde Wolter Wolters, eertijds al lid van de jongelingsvereniging 'Ontwikkeling', een actieve rol. Ook Luitjes stond op de sprekerslijst der vrijdenkers, over wie *Het Volk* schreef: „Met sprekers anarchistische gedachte valt samen zijn vrijdenken, omdat de anarchist een ander niet wil dwingen zijn meening te hebben”.⁴³

Tijdens een Multatuli-herdenking in 1902 beschreef Luitjes hoe de vrije socialisten ten opzichte van Multatuli stonden: '... dat wij op dit oogenblik niet socialistisch zouden denken, als Multatuli daartoe den weg niet gebaad had. Multatuli de adelaar en wij de colibries, die verborgen onder zijn vleugels, nu nog een eindje hoger stijgen dan hij, om reden hij ons zoo hoog heeft opgevoerd en wij dus nog niet vermoeid waren, toen hij zijn hoogste punt had bereikt'.⁴⁴

Multatuli was echter niet langer een onomstreden voorganger in de socialistische beweging. Integendeel, de sociaal-democraten, die sinds 1894 in de SDAP waren georganiseerd, werden vrijwel allen tegenstanders van Multatuli. Frank van der Goes verklaarde in 1896 al: 'De invloed van Multatuli, derhalve, moet *op dit oogenblik* volstrekt ongunstig worden genoemd'. Voor hem was 'door niemand het zedelijk gezag van het anarchisme machtiger gesteund dan door Multatuli'.⁴⁵ De parlementair ingestelde sociaal-democraten, die via een krachtige organisatie de staatsmacht wilden veroveren, wazen de individualistische en anti-parlementaire Multatuli af. Multatuli's afkeer van de staat was een doorn in het oog van de SDAP-ers die de sociale wetgeving hoog in het vaandel schreven. Multatuli had zijn rol in de oppositie vervuld, maar zijn gedachtengoed ging volgens de sociaal-democraten nu remmend werken in de strijd van de 'moderne' arbeidersbeweging. Slechts oudere sociaal-democraten zoals A.H. Gerhard en K. ter Laan bleven Multatuli trouw.

De vrije socialisten waren een volstrekt andere mening toegedaan. De vrijen waren nog sterk vertegenwoordigd in Finsterwolde, waar

de hotelhouder en aannemer J.P. Hommes al sedert de opkomst van de arbeidersbeweging sterke invloed uitoefende. Hommes was lid van 'De Dageraad', bevriend met Domela Nieuwenhuis en hij schreef na de eeuwwisseling een twintigtal brochures, waarin hij zijn individueel-anarchistische opvattingen verkondigde en op het belang van Multatuli wees. Zijn beschouwingen over de vrijheid en de noodzaak voor het individu om zèlf zijn positie te verbeteren deden sterk aan Multatuli denken.⁴⁶ Hij verkocht evenals het anarchistische boekhandeltje van Harm Tuin te Finsterwolde, werk van Multatuli. Tuin beval het lezen van Bakoenin, Kropotkin, Domela Nieuwenhuis en Multatuli aan diegene aan die 'lust gevoelt zich op de hoogte te stellen der nieuwere ideeën en zich wil ontwikkelen'.⁴⁷

J.P. Hommes en zijn tweede vrouw (cat. nr. 117)

Niet alleen Luitjes en Hommes bleven de gedachten van Multatuli uitdragen, ook de Oost-Groninger anarchist en veenarbeider Harm Bos, liet zich niet onbetuigd. Deze Bos was een gevreesd debater vanwege zijn scherpe tong. Hij was een groot kenner van de Duitse dichter Heinrich Heine wiens gedichten hij op bijeenkomsten uit het hoofd citeerde.⁴⁸ Maar Bos ging ook te rade bij Multatuli. In zijn toespraken tot de vrije socialisten repte hij vaak over het schaap dat nam als het honger had. En dat schaap stelde hij ten voorbeeld aan de arbeiders, daarmee zijn anarchistisch 'neem- en eetrecht' ver-kondigend.⁴⁹

Het schaap dat zich niet stoorde aan eerbied voor privé eigendom ontleende hij aan het eerste bedrijf van 'Vorstenschool':

'Maar vraag: of één stand honger voorschrijft, moeder?

Of één stand kan gedoemd zijn tot gebrek?

Ik vraag of één dier standen lager staat

Dan 't schaap of rund dat onbekommerd graast,

En gewis de mens verachten zou,

Als 't weten kon hoe slecht die mens zich voedt?'

In 1910 herdachten de vrije socialisten Multatuli door de uitgave van goedkope bloemlezingen van diens werk samengesteld door Domela Nieuwenhuis en Bernard Damme, 'ter verspreiding van de ideeën van Multatuli'. Damme was een Rotterdamse gemeentearbeider, vrije socialist, vrijdenker en Spinoza-kenner, en geen onbekende in Groningen. Hij was bevriend met J.P. Hommes, die ervoor zorgde dat enkele brochures van Damme werden gedrukt en verspreid.⁵⁰

In de stad Groningen was vooral de afdeling der vrijdenkers actief en organiseerde herdenkingsbijeenkomsten. Door hen en de vrije socialisten werd Multatuli nog gelezen, maar hun aantal en invloed namen snel af. Daardoor verdween Multatuli meer en meer naar de achtergrond.

In het noorden maakte de vrije socialistische beweging nog één keer een zekere opbloei door tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog. Het uitgesproken anti-militaristische standpunt zorgde voor een groeiende aanhang. Maar het na de Eerste Wereldoorlog sterk opkomende communisme slokte de aanhang van de vrije socialisten op en de anarchisten verdwenen langzaam van het politieke toneel.

Hun weekblad *De Arbeider* bleef wel bestaan en in 1920, bij het naderen van de honderdste geboortedag van Douwes Dekker schonk het blad aandacht aan 'deze merkwaardige man (...), een man, die zijn tijd ver vooruit, als alle profeten en hervormers is gehoond en miskend'.⁵¹ De schrijver die ondertekende met X, herinnerde zich nog de tijd dat hij in contact kwam met het opkomend socialisme, dat in heftige strijd verwickeld was met de kerk en het liberalisme, 'en het is geen wonder, dat een strijder als Multatuli, die

toenmaals bovendrijvende machten zoo heftig en doeltreffend bekampte, meer bekendheid genoot dan thans'.⁵²

X vond het nodig het werk van Multatuli in te leiden bij de lezers, omdat z'n werk niet veel meer werd gelezen. Maar omdat de honderdste geboortedag naderde voelde X zich geroepen aan Multatuli's strijd enkele regels te wijden, 'omdat hij, geen socialist zijnde, ons in onzen strijd voor rechtvaardigheid en menschenwaardige zoo na stond; omdat voor allen die waarachtige schoonheid en wijsheid willen zoeken in zijn werken zooveel schatten zijn te vinden'.⁵³ Uiteraard verwees de vrije socialist naar de *Minnebrieven* waar de geschiedenis van het gezag te vinden is.

In *De Arbeider* werd geadverteerd met Multatuli in de balansopruiming. Voor de prijs van f 2,95 kreeg men een aantal titels van Multatuli als pakket toegestuurd.⁵⁴ De vereniging 'Multatuli Museum' riep op in den lande herdenkingscomités te vormen. De afdeling Groningen van 'De Dageraad' organiseerde daarom enkele bijeenkomsten om Multatuli te eren. Eerst hield B. Damme een lezing met de titel 'Tets over Multatuli's leven en leer'. Over Multatuli kon men ook nog lezen in Damme's brochure *Wie was Multatuli*.⁵⁵ Op een andere avond trad de bekende anarchist en declamator Hijman Croiset op met een Multatuli-programma. Croiset, die zichzelf een uitmuntende Multatuli-vertolker vond en wel vaker met werk van Multatuli was opgetreden, opende met de 'Toespraak tot de hoofden van Lebak', daarna kwam het 'Gebed van den Onwetende', 'Kruisprook' en na de pauze iets vrolijks. 'Avondje bij juffrouw Pieterse'.⁵⁶

De vrije socialisten besteedden veel aandacht aan de plaats van Multatuli ten opzichte van het anarchisme. Anton Constandse noemt hem een ,,opperst revolutionair omdat hij een felle bestrijder was van de godsdienst en daarvoor in de plaats de rede stelde en opriep tot vrije studie en vrij onderzoek''.⁵⁷ B. Damme kende twee wegbereiders van het anarchisme: Multatuli en Domela Nieuwenhuis. Multatuli was geen socialist volgens Damme, maar wel vrijheidlievend omdat hij tegen wetten en het staatsjuk was. Zo had Multatuli veel bouwstoffen geleverd, 'welke ten behoeve van het anarchisme zelve dienstig zijn'.⁵⁸

Multatuli was Domela feitelijk in ideeën vooruit toen ze elkaar leerden kennen; immers, Domela was toen nog sociaal-democraat en geloofde in wetten en staatsinvloed. Hij moest eerst zijn illusies verliezen voordat hij tot Multatuli's standpunt kwam. Multatuli werd door Damme gezien als een directe voorloper van het Nederlandse anarchisme en dat Domela met Multatuli in verband werd gebracht is geen toeval.

Nadat Domela in 1919 was overleden herdachten de vrije socialisten nog steeds hun voorganger. Ook in Groningen werd veel aandacht geschonken aan Domela's verscheiden. Eigenlijk hadden de vrije socialisten het daarmee drukker dan met Multatuli. Zo werden in het jaar 1920 twee voor de vrije socialistische beweging belangrijke figuren herdacht; de beweging die eens beschikte over een grote aanhang stierf ook zelf langzaam af.

NOTEN bij PIONIERS VAN HET SOCIALISME, BEWONDERAARS VAN MULTATULI

- 1 F. Domela Nieuwenhuis, *De Geschiedenis van het Socialisme*. Amsterdam, 1902, deel III, p. 207.
Zie ook: F. Domela Nieuwenhuis, *Multatuli als wijsgeer en denker*, De Vrije Gedachte, no. 3, 7 mei 1910.
- 2 *Recht door Allen*, 24 november 1883.
- 3 B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* p. 305.
- 4 H.J. Top, *Multatuli. Een valsche diagnose van een dolende gids. 'n Onpartijdig antwoord – zonder geleerdheid – op het artikel van Dr. Swart Abrahamz*. Amsterdam, 1888.
- 5 J.A. Nieuwenhuis, 'Een herinnering', in: De Dageraad, *Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen*, 1856-1906. Amsterdam, 1906, p. 159.
- 6 J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder Socialisten*. Zeist, 1933, p. 89.
- 7 Brief van J. Nieuwenhuis aan H. Perelaer, 21 maart 1882, in: Archief Frank van der Goes (I.I.S.G.).
- 8 Een brief van J. Nieuwenhuis aan F. van der Goes, 3 april 1882, in: Archief Frank van der Goes (I.I.S.G.)
- 9 A. Jongstra, *De Multatulianen, 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde*, Amsterdam 1985, p. 78.
- 10 J.A. Nieuwenhuis, *Uit den Tijd der Voortrekkers*. Amsterdam, 1927, p. 36.
- 11 P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een Eeuw Socialisme*, p. 42.
- 12 G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*. Amsterdam, 1981, p. 30-31.
- 13 J.H.A. Schaper, *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen*. Goningen, 1933, deel 1, p. 72-73. Zie ook: p. 17-18.
- 14 G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*, p. 35.
- 15 J.H.A. Schaper, *Een halve eeuw van strijd*. Deel 1, p. 93.
- 16 P. Hoekman, *Socialisme en Arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894*. p. 18-19.
- 17 A. Jongstra, *De Multatulianen*, p. 102-103.
- 18 Voor Bymholt zie: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 1 onder redactie van P.J. Meertens, M. Campfens, G. Harmsen e.a. Amsterdam, 1986, p. 24-25.
- 19 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften, Eerste Deel, Groei*, p. 140.
- 20 B. Bymholt, *Onderwijzerswerkloosheid*, Veendam, 1888, p. 4.
- 21 *Recht voor Allen*, 3 juni 1840.
- 22 A.H. Gerhard, *In Zake het Onderwijs*, in: Een Zaaier ging uit om te zaaien, Amsterdam, 1910, IV.
- 23 Geciteerd door G. Jonckbloet, *Multatuli*, Amsterdam, 894, p. 15 e.v.
- 24 Geciteerd door G. Jonckbloet, *Multatuli*, Amsterdam, 1894, p. 15 e.v.
- 25 *Nieuwe Winschoter Courant*, 28 augustus 1892, zie ook Barend de Goede, *Willem Paap, Het paard van Troje*, Utrecht, z. jr. (1946).
- 26 *Nieuwe Winschoter Courant*, 28 augustus 1892, zie ook Barend de Goede, *Willem Paap, Het paard van Troje*.
- 27 Zie hiervoor Jannes Houkes, *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes 1884-1910*, Groningen, 1985.
- 28 *Groninger Weekblad*. Aanwezig op het IISG te Amsterdam.
Zie verder: B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894), Amsterdam, 1976.
J.A. Nieuwenhuis, *Uit den Tijd der Voortrekkers*. Amsterdam 1927, p. 65 e.v.
M.b.t. A. Cohen, zie: *Alexander Cohen. Uiterst Links, journalistiek werk 1887-1896*. Samengesteld door R. Spoor. Amsterdam, 1980, p. 53-69.
- 29 *Groninger Weekblad*, 20 november 1886. Zie verder: H. van Rossum, *Een zaaier en zijn oogst. Multatuli en het socialisme*. In: Skript: Historisch Tijdschrift, september 1985.
- 30 *Groninger Weekblad*, 1 april 1888.

- 31 *Groninger Weekblad*, 18 maart 1888.
- 32 P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een Eeuw Socialisme*, p. 45-47.
- 33 *Provinciale Groninger Courant*, 25 januari 1888; geciteerd bij: J. Houkes, *Travailleur*. Groningen, 1985, p. 9.
- 34 Voor Kaspers zie: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme* enz., p. 56-57. Verder: *De Arbeider*, 19 februari 1916.
- 35 J. Houkes, *Travailleur*, p. 20-25.
- 36 *Recht voor Allen*, 7/8 februari 1891.
- 37 J.H.A. Schaper, *Een halve eeuw van strijd*, deel 1, p. 81.
- 38 G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, p. 145-146.
- 39 *Recht voor Allen*, 11/12 juli 1893.
Winschoter Courant, 12 juli 1893.
- 40 *De Arbeider*, 26 juli 1893.
- 41 H. Roland Holst, *Kapitaal en Arbeid in Nederland*. Deel 1 (Amsterdam, 1902), p. 145.
- 42 *De Arbeiders*, 1901, nr. 1, januari.
- 43 *Het Volk*, 8 oktober 1900. Zie: J. Houkes, *Travailleur*, p. 98.
- 44 *De Vrije Gedachte*, 1 maart 1902. Geciteerd bij A. Jongstra, *De Multatuliannen*, p. 120.
- 45 *Uit het werk van Frank van der Goes*. Amsterdam, 1939, p. 98.
- 46 Zie: J.P. Hommes, *productief loonwerk is de bron van gezag en bezit*, Z.pl., z.j.
- 47 *De Arbeider*, 13 januari 1900.
- 48 H. van Houten, *Anarchisme in Drenthe*. Baarn, 1985, p. 59 e.v. en J. Houkes, *Travailleur*, p. 115.
- 49 Zie ook P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus. *Een Eeuw Socialisme*, p. 56-61 en p. 257.
- 50 B. Damme, 'Herinneringen' onuitgegeven manuscript in: Archief B. Damme (I.I.S.G.). Bijvoorbeeld de brochure: *Ter overweging van B. Damme*, z.j., z.pl.
- 51 *De Arbeider*, 28 februari 1920, 'E. Douwes Dekker door X'.
- 52 *De Arbeider*, 28 februari 1920.
- 53 Idem.
- 54 *De Arbeider*, 14 februari 1920.
- 55 *Vrije Socialist*, 10 januari 1920.
- 56 *De Arbeider*, 14 en 28 februari 1920.
M.b.t. Croiset: J. Hoving, *Levensherinneringen van een vrijdenker, allerlei lui*. Amsterdam 1938, en R. Uittenhout, *Hijman Croiset (1877-1925)*, in: Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging, nr. 1, december 1983, p. 23-41.
- 57 *Vrije Socialist*, 21 januari 1920.
Zie ook: A. Constandse, *Multatuli en het autoritaire Ik*. In: Het soevereine ik. Amsterdam, 1983, p. 92-101.
- 58 *Vrije Socialist*, 25 februari 1920. Vergl. F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist*. Bussum, 1982, p. 33.

BIJLAGE

Brief aan de Groninger Werklieden.

(Uit het „Groninger Weekblad” van 18 en 24 december 1886)

Wij zijn in het bezit van een tweetal brieven van Multatuli, gericht aan de vereenigde Groninger werklieden, als dankbetuiging op een door die werklieden aan Multatuli gezonden present bij gelegenheid van zijn geboortedag. Dat geschenk bestond in een reusachtige Groninger koek, welke eigenaardige attentie Multatuli blijkbaar zeer hartelijk vond. Naar aanleiding daarvan schreef hij een paar brieven, die tevens in enkele woorden zijn gevoelens te kennen gaven over den politieken toestand, waarin ons land, en de sociale toestanden in het algemeen, verkeerden. In verband met Multatuli's laatste beweren aangaande de Sociaal-democraten, zijn deze brieven misschien niet onbelangrijk. Wij zullen ze daarom in ons blad afdrukken, alleen de inleiding weglatende, die geheel van particulieren aard is.

„De loop der publieke zaak baart me veel verdriet. Het is den lieden, die wat te zeggen hebben, volkomen gelukt, my van de baan te dringen, vooral daar ik niet den minsten lust heb mee te dingen in 't schreeuwen en kakelen dat men „debatteeren” noemt. In zekere omstandigheden is zwijgen 't welsprekendst.

En nog een 'n reden weerhout my van meespreken. Ik heb niet de minste kans begrepen te worden, zoolang de publieke opinie aan den leiband loopt van de partyschappen, zoolang men niet begrypt dat 'n oordeel juist wezen kan, ofschoon 't niet past in zeker program. Ik leg me toe op „vryzinnigheid” d.i. ik leg me by elke kwestie de vraag voor: „wat is hier waarheid”? en tracht die naar m'n beste weten te beantwoorden, zonder eerst te onderzoeken of ik door m'n slotsom rechts, links of in 't midden kom te staan. Zoolang nu de krankzinnige kinderachtigheid van dat partywezen heerschende is, heb ik geen kans op byval, en daarom zwijg ik liever dan tevergeefs te spreken.

En toch blijft het effect niet uit, van een-en-ander dat ik vroeger zeide. Voor vele jaren wees ik op 't ellendig gehalte onzer Vertegenwoordiging. Thans is daarover slechts één stem. Hoe men nog altyd blijft zweren by dien Thorbecke, begryp ik niet. Onze knoeikieswet was zyn werk, en wel z'n voornaamste werk. Ik heb in dien man – 't hoofd der „Liberalen” immers? – nooit 'n spoor van vrijzinnigheid kunnen ontdekken en zelfs 't herstel der bisdommen was niets anders dan hofmavery aan de Katholieken. Hoe dit zy, dat z'n kieswet niet deugt ziet nu iedereen in, zonder evenwel te erkennen dat ik

dit (onder algemeene afkeuring, Nota bene!) zeer veel jaren geleden gezegd heb,

Wat de nu voorgenomen verandering aangaat – d.i. opheffing of verlaging van den census – ik ben er vóór. Doch meer om redenen van afgetrokken logica en consequentie dan omdat ik me daarvan practische verbetering voorstel. 't Is bovendien half werk. De hoofdfout ligt in de districts-indeeling. Het Volk stemt niet. Altyd zullen wy verreweg 't grootste deel opgescheept worden met dorps- of stadsberoemdheden, die buiten den grenspaal hunner gemeente niet of ter nauwernood bekend zyn.

En – nog een: „bovendien” – 't geheele stelsel van werken in die Vertegenwoordiging is verkeerd. Maar 't zou me te ver leiden dit nu volledig aan te toonen. (...)

De hartelykheid die in uw verjaringsgeschenk doorstraalt, noopt my tot 'n opmerking. Ik gis dat sommige meeningen, die ik op 't gebied van Staat- of Staathuishoudkunde meen te moeten voorstaan, de uwen niet zyn. Zonder nu juist te weten of gy Sociaal-demokraten zyt, gis ik toch dat velen uwer de leeringen aankleven van den heer Domela Nieuwenhuis. Ik volstrekt niet! Wel houd ik hem voor 'n braaf, welmeenend, ja zelfs edel man, maar t komt my voor, dat z'n stellingen onjuist zyn.

(Om eens één ding te noemen, hy draagt m.i. veel te veel op aan „den Staat”. Ik wil juist dien „Staat” terugbrengen tot 'n minimum van bemoeienis. Met onderwys byv. moet die „Staat” niets te maken hebben of byna niets. Hierin ben ik – atheïst – nagenoeg 'n geestverwant van den Katholiek Schaepman en den orthodox Keuchenius. Ik vind het bespottelijk, dat de heertjes in den Haag zullen bepalen wat en hoe er moet geleerd worden, namens 'n koning, die waarachtig tot zulk werk al heel weinig bevoegd is! „Vrijheid van onderwijs” behoort de leus te zyn, en ouders behooren 't recht te hebben, hun kinderen te laten onderwyzen door wien ze verkiezen. Over 40, 50 jaar zal men de tegenwoordige „onderwys-wetten” belachelijk en middeleeuwsch vinden.)

Er zyn zeker véél punten, waarin ik met u van opvatting verschil, en dit meen ik u te moeten zeggen, om de verhouding, die my door uw hartelykheid dierbaar geworden is, zuiver te doen blyven.

Ik houd veel van Dom. Nieuwenhuis, en geloof, dat hy oprecht is, maar onder de andere radicale hervormers zyn er soms lui, die hun meeningen slechts verdedigen om zeker standpunt intenenemen, om voorgangertje te spelen, om ...iets te zyn. En om tot den schyn daarvan te geraken vleiden zy de hartstochten der massa. Den zoogen. stryd tusschen „kapitaal” een „arbeid” erken ik niet. Als beeldspraak laat ik zulke uitdrukkingen gelden, evenals men byv. zegt: „de lente verdryft den winter”, maar als grondslag van stipte rede-

neering en punt van uitgang tot verbeteringen, mag men zulke klan-
ken niet gebruiken. De ware staatkunde bestaat in 't onbevooroor-
deeld bestudereeren der natuurwetten, en in het toepassen der daár-
door verkregen kennis. In hoever nu dat toepassen slechts bestaat
in: opheffen van belemmering is 'n andere vraag.

Neen, dit is géén vraag. Althans we behoeven 't antwoord niet
schuldig te blyven. In verreweg de meeste gevallen zou er verbete-
ring te wachten zyn van intrekking der wet. Een Regeering, die ja-
renlang niets deed dan belemmering opheffen, ook zonder daarvoor
iets anders in de plaats te stellen, zou zich zeer verdienstelyk hebben
gemaakt. De vracht staatszotternyen, die we van vorige geslachten
overerfden, is geweldig zwaar. En de z.g.n. staatslui, die thans aan
't hoofd der zaken staan, kunnen zich maar niet begrypen dat men,
z'n slaapmuts wegwerpde, daarom geen behoefte heeft aan 'n
narrenkap. „Er moet toch iets wezen”, zeggen zy by 't vaarwel zeg-
gen van 'n verkeerdheid.

En anderen? Nu ja, er zyn er, die wel den gekskap opzetten, maar
daarom geen afscheid nemen van hun dierbare slaapmuts.

Wel, wel, wat 'n lange brief, niet waar, naar aanleiding van 'n
Groninger koek! Eigenlyk houd ik niet van schryven – dit zal u ver-
wonderen, maar 't is de waarheid. Ik timmer liever. Zagen, boren en
derg. is m'n liefhebbery – nu, ik houd niet van schryven, en toen ik
began, meende ik de zaak met 'n kort bedankje af te doen. Maar ge-
troffen door uw lieve hartelykheid, ging ik verder en verder, zoodat
m'n epistel nu byna zoo groot geworden is als uw koek.

.....

Neemt m'n stelling dat er veel te bereiken ware door onthouding
niet op alsof er niets behoorde gedaan te worden voor den werk-
man. Maar – om eens iets te noemen – zou 't niet den werkman
ten goede zyn gekomen, als 't nu aan dien Atjeh-oorlog weggesme-
ten geld besteed ware aan verbeteringen binnen 's lands? M.a.w. als
men zich van dien oorlog „onthouden” had? Weet ge wie nu met
dat geld mooi weer spelen? De Atjehers!

En 't verlies van dat geld is 't ergste niet. De oorveeg, dien we
daar kregen is 't begin van 't verliezen der heele bezitting. Dan zal
Holland bankroet zyn en gewis zal ook dat niet voordelig wezen
voor den werkman!

Uit: *Ter gedachtenis aan Multatuli 1887* – 19 februari – 1892.
Amsterdam, De Dageraad, 1892, pp. 71-77.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

B. Damme Archief
F. Domela Nieuwenhuis Archief
Frank van der Goes Archief
Aanwezig in het *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis*
(IISG) te Amsterdam

GERAADPLEEGDE PERIODIEKEN

De Arbeider (1892-1920)
Groninger Courant (1868)
Groninger Weekblad (1886)
Nieuwe Groninger Courant (1879)
Nieuwe Winschoter Courant (1892)
Het Noorden, Nieuwe Groninger (1869-1870)
De Ommelander, Tijdschrift ter bevordering van het Maatschappelijk Welzijn (1831-1834)
Provinciale Groninger Courant (1868-1890)
Recht voor Allen (1879-1900)
De Standaard; Staatkundig blad (1830-1832)
De Schoolbode (1870-1880)
De Tolk der Vrijheid, Vaderlandlievend dagblad voor Staatkunde, Nijverheid, Kunsten, Wetenschappen (1840-1842)
Het Volk (1900)
De Volksvriend, Algemeen Groninger Nieuwsblad (1842)
Vrager des Tijds (1878, 1895)
De Vrije Gedachte (1900-1910)
De Vrije Socialist (1920)
Winschoter Courant (1868-1892)
De Zon, Groninger Maandschrift (1823-1826)

GEBRUIKTE LITERATUUR

B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894). Amsterdam, 1976 (reprint).
B. Bymholt, *Onderwijzerswerkloosheid*. Veendam, 1888.
J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*. Bussum, 1978.
G.M. Bos, Mr. S. van Houten. *Purmerend*, 1952.
Y. Botke, *Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825)*. Groningen, 1984.
Brieven van Multatuli, deel X. Amsterdam, 1896.
G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*. Amsterdam, 1981.

- M. Campfens e.a., *Op een beteren weg*. Amsterdam, 1985.
- A. Constandse, *Het soevereine ik*. Amsterdam, 1983.
- De Dageraad*, 12e deel. Amsterdam, 1861.
- H. Dijkema, *Proeve van eene Geschiedenis der Landbouwhuishouding en Beschaving in de Provincie*. Groningen, 1851.
- F. Domela Nieuwenhuis, *De Geschiedenis van het Socialisme*. Amsterdam, 1902.
- F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist*. Bussum, 1982.
- F. Feringa, *Democratie en Wetenschap*. Groningen, 1873.
- W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land*. Groningen, 1976.
- Ter Gedachtenis aan Multatuli*. Amsterdam, 1892.
- A.H. Gerhard, *Inzake het Onderwijs*. In: *Een Zaaier ging uit om te zaaien*. Amsterdam, 1910.
- J.J. Giele, *De pen in aanslag, Revolutionairen rond 1848*. Bussum, 1968.
- B. de Goede, *Willem Paap, Het paard van Troje*. Utrecht, z.j. (1946).
- P. Hoekman, *Socialisme en Arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894*. Groningen, 1985.
- P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een Eeuw Socialisme en Arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985*. Groningen, 1986.
- J.P. Hommes, *Produktief loonwerk is de bron van gezag en bezit*. Z.pl. & z.j.
- J. Houkes, *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes 1884-1910*. Groningen, 1985.
- B. van Houten, *Een horzel in de Ommelander Historie en achtergrond van de Ommelander (1831-1834)*. In: *Ommelander Courant*, 15 december 1983.
- H. van Houten, *Anarchisme in Drenthe*. Baarn, 1985.
- J. Hoving, *Levensherinneringen van een vrijdenker, allerlei lui*. Amsterdam, 1938.
- G. Jonckbloet, *Multatuli*. Amsterdam, 1894.
- A. Jongstra, *De Multatulianen, 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde*. Amsterdam, 1985.
- H. van den Hurk, *Wegbereider tegen wil en dank – Multatuli en het Socialisme*. In: *Socialisme en Democratie*. Deventer, nr. 7/8, juli/augustus 1987.
- K. ter Laan, *Eillert Meeter*. In: *Maandblad Groningen*, nr. 3, 1943.
- K. ter Laan, *Multatuli en twee van zijn discipelen Mansholt en De Raaf*. Leiden, 1949.
- Mededelingenblad Sociaal-historische studiekkring*, nr. 13, 1958.

- P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Amsterdam, 1986.
- P.J. Meertens, In het voetspoor van Henriëtte Roland Holst. Alphen aan den Rijn, z.j.
- E. Meeter, *Holland, Kranten, Kerkers en Koningen*. Amsterdam, 1986.
- Multatuli, *Volledig werken*. Amsterdam, 1950-.
- J.A. Nieuwenhuis, Een herinnering. In: *De Dageraad, Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen 1856-1906*. Amsterdam, 1906.
- J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder Socialisten*. Zeist, 1933.
- J.A. Nieuwenhuis, *Uit de tijd der voortrekkers*. Amsterdam, 1927.
- O. Noordenbos, *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*. Nijmegen, 1976 (reprint).
- J. Pée, *Keur uit de brieven van Multatuli*. Z.pl., 1944.
- J. Pée, *Multatuli. Reisbrieven aan Mimi*. Amsterdam, 1941.
- M.M. van Praag, *De Radicalen*. Assen, 1939.
- H.P.G. Quack, *De Socialisten, Personen en Stelsels*. Amsterdam, 1912.
- M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*. Leiden, 1967.
- H. Roland Holst, *Kapitaal en Arbeid in Nederland, deel I*. Amsterdam, 1902.
- H. van Rossum, *Een Zaaier en zijn oogst. Multatuli en het socialisme*. In: *Skript Historisch Tijdschrift*, september 1985.
- W.P. Santijn Kluit, *De Tolk der Vrijheid*. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1877.
- J.H.A. Schaper, *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen, deel I*. Groningen, 1933.
- H.J. Scheffer, *De Controleur*. Den Haag, 1982.
- R. Spoor, *Alexander Cohen. Uiterst links, journalistiek werk 1887-1896*. Amsterdam, 1980.
- J.W. Straatman, *Broeders, ik bid u, gij hebt mij geen onrecht aangedaan*. Groningen, 1867.
- G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901*. Den Haag, 1980.
- P.J. Troelstra, *Gedenkschriften, Eerste deel, Wording*. Amsterdam, 1927.
- Uit het werk van Frank van der Goes. Amsterdam, 1939.
- R. Uittenhout, *Heyman Croiset (1877-1925)*. In: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 1, december 1982.
- H.A. Wijne, *Huishoudelijke Toestand der Arbeidende Klassen in de Provincie Groningen*. Z.pl. & z.j. (1860).

CATALOGUS

- 1 Leesgezelschap 't Waar (Nieuw Scheemda): Staat van het gezelschap 1832-1857; Notulenboek 1865-1918; Boekenlijst 1870-1956; Uitnodiging voor een vergadering ten huize van de Wed. H. Nieborg te 't Waar.

'De meest gunstige tijd voor de inwerking van het boek op het platteland acht ik daar het tijdperk van 1850-1920. Er was toen in meer brede lagen van de boerenstand voldoende welvaart en ontwikkeling om voor het boek belangstelling te kunnen hebben en men had die ook metterdaad. Het was de tijd van de leesgezelschappen. Eén keer per jaar hielden deze verkoping hunner boeken en langzaam maar zeker groeiden uit deze venduties kleine boekerijen op de onderscheiden boerderijen' (B. Louwes, Het platteland en het boek; in: Rondom het boek 1937, p. 76-83).

Op de lijst van gelezen of voorgestelde werken komen o.m. voor:

1853 De negerhut van Oom Tom

1861 Max Havelaar

1867 De Dageraad, (weer afgeschaft)

1870 S. van Houten, Ons belastingstelsel

1872 Feringa, Democratie en Wetenschap

1876 Quack, De Socialisten

1878 Darwiniana

1882 Streckfuss, De Sociaal-Democraat

1888 Tolstoi, Jeugd

1894 B. von Süttner, De wapens neergelegd

1895 Van der Berg, Paradijs der socialisten

H. George, De sociale vraagstukken

1896 M. Nordau, De leugens der maatschappij

(RAG)

- 2 De Zon, Groninger Maandschrift. Voor juni 1824, nr. 11. Te Groningen, bij C.L. Meijer in de Gelkingestraat.

In de jaren twintig van de 19e eeuw komt de liberale oppositie onder de Groninger boeren langzamerhand van de grond. Het blad 'De Zon' dat hier van 1823 tot 1826 verscheen, bevat enkele artikelen waarin hun ontevredenheid wordt geuit.

(RAG, collectie Van Weerden, inv. nr. 67).

- 3 De Ommelander. Tijdschrift ter bevordering van het Maatschappelijk Welzijn. Uithuizen, Gebr. Mekel, 1(1831)-4(1833).

Onder het motto 'Prüfe und behalte das gute' verscheen van 1831-1834 een veertiendaags krantje in Uithuizen dat zich uitermate kritisch uitliet over maatschappelijke kwesties en over de regering. Een gedicht 'Aan de ambtenaren van het kadaster' wekte de aandacht van de Groninger justitie:

'Verachtelijk gespuis, uit add'ren bloed geboren,

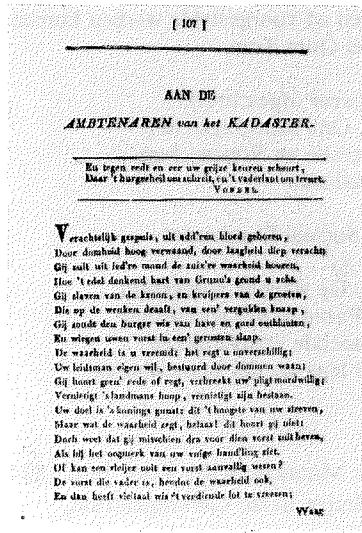
Voor domheid hoog verzand, door laagheid diep veracht...

Gij slaven van de kroon, en kruipers van de grooten

Die op de wenken draaft, van een vergulden knaap

Gij zoudt den burger wis van have en goed ontblooten
 En wiegen uwen vorst in een 'gerusten slaap.'
 Een ander gedicht 'Vaarwel aan Nederland...' leidde tot een proces tegen de betrokkenen, o.a. dr. H.A. Middendorp te Leens, de gebroeders Noordhoff en de wolhandelaar Kloosterhuis te Winsum. Het blad bevatte artikelen over Saint-Simonistische denkbeelden, de Verlichting, mystiek, bijgeloof, en vele andere (populair-)wetenschappelijke onderwerpen. Ook nam het soms fragmenten van buitenlandse auteurs, zoals J.J. Engel, over. Lezers vond De Ommelander waarschijnlijk vooral onder de boeren in Noord-Groningen, die al vroeg in de negentiende eeuw radicaal-liberale ideeën voorstonden.

(UBG)

Het beruchte gedicht uit De Ommelander (cat. nr. 3)

- 4 De Tolk der Vrijheid. Vaderlandslievend Dagblad voor Staatskunde, Nijverheid, Kunsten, Wetenschappen enz. Eerste jaar nrs. 13-18. Dinsdag den 5. Mei - Zaterdag den 16. Mei. Gedrukt voor rekening van de Redactie te Groningen, bij den Boekdrukker J.H. Bolt, 1840.

De vooruitstrevende krant van Eillert Meeter, die pleitte voor democratie, rechtstreekse verkiezingen, progressieve belastingen, e.d. De redactie van De Tolk werd via enkele processen het zwijgen opgelegd, vooral vanwege de republikeinse opvattingen die erin werden verwoord. Aanleiding om in te grijpen was de meikermis van 1840. In het nummer van 14 mei wordt onder het kopje 'Nieuwe misstap der Regering' aangekondigd dat twee escadrons dragonders onverwijld naar Groningen worden gestuurd: 'Wat is hiervan de oorzaak?... Maakt dit niet waarschijnlijk, dat men voor eenen opstand te Groningen beducht is?'

(UBG)

- 5 Meeter, E., De laatste bouwmeester Gerrit Harms Warendorp, of de vernietiging der gildenmagt in Groningen. Historisch-romantisch verhaal. Groningen, C.M. van Bolhuis Hoitsema, z.j.

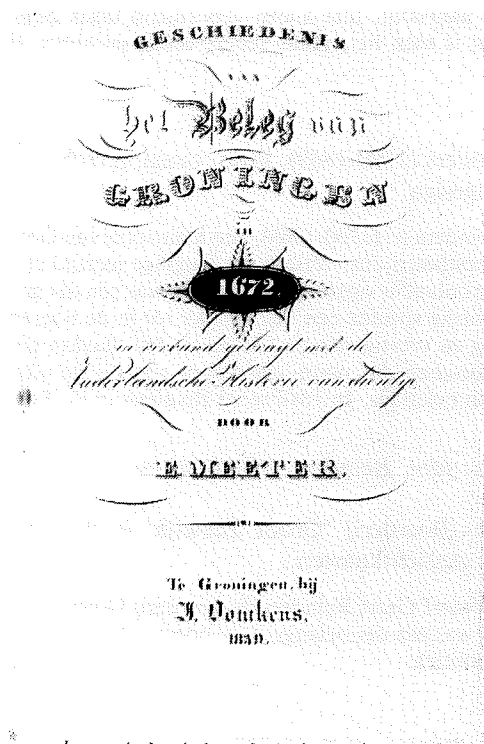
Meeter schreef dit verhaal eerst in afleveringen in de Groninger Courant. Het beschrijft de strijd tussen de Groningse regenten en de gilden, die met de terechtstelling van Warendorp in 1662 eindigde, op een wijze die de democratische sympathieën van de schrijver duidelijk doet uitkomen.

(UBG)

- 6 Meeter, E., Geschiedenis van het Beleg van Groningen 1672, in verband gebragt met de Vaderlandsche Historie van dien tijd. Te Groningen, bij J. Oomkens, 1839.

Dit verhaal verscheen eerst in het Groninger Weekblad van 1838. Het is een gedetailleerd verslag van het beroemde beleg in 1672, waarin tal van krijgshandelingen worden weergegeven.

(UBG)

De studie van Meeter over het beleg van Groningen (cat. nr. 6)

- 7 Meeter, E., Holland: its institutions; its press, kings and prisons. London, J.F. Hope, 1857.

Memoires van de in Oude Pekela geboren Eillert Meeter (1818-1862). In Engeland geschreven en uitgegeven, nadat Meeter in 1850 Nederland verlaten had om de gevangenis te ontlopen. Meeter geeft in het boek zijn visie weer over de tijd dat hij verschillende fel-oppositionele bladen uitgaf zoals De Tolk, De Vrijheid en De Ooyevaar, tussen de jaren 1830-1850. Het boek heeft het karakter van een chronique scandaleuse, geschreven door een politiek publicist. Het bevat veel 'inside information' over Groninger radikalen en het koninklijk huis. Meeter was in de provincie één van de eerste republikeinen met een democratische gezindheid, die echter de naar politieke macht strevende boeren te ver ging.

(UBG)

- 8 De Volksvriend. Algemeen Groninger Nieuwsblad. Eerste jaar, 1842, nrs. 1-2. Te Groningen bij J.H. Bolt, Boekdrukker.

Als voorzetting van de Tolk der Vrijheid, was de Volksvriend wat gematigder van toon dan deze.

'Dat een Blad, hetwelk de gebreken in de maatschappij op eene bescheiden wijze aantoonst, niet alleen geoorloofd maar zelfs noodzakelijk is, hieromtrent is men het, reeds sedert eenen geruimen tijd, zoo tamelijk eens.'

(UBG)

- 9 Geert Reinders (1790-1869), litho, ovaal in recht passepartout, 25 x 19 cm, ongesign.

Geert Reinders jr. (1760-1869), een kleinzoon van Geert Reinders de bekende veepestbestrijder, verloor op jeugdige leeftijd zijn ouders en werd door zijn grootvader opgevoed. Reinders was één der grootste hereboeren uit de provincie speelde een belangrijke rol in de boerenoppositie van de jaren dertig en veertig van de 19e eeuw. Hij maakte deel uit van een geheim genootschap dat nauw betrokken was bij de uitgave van het felle blad De Ommelander. In 1848 werd Reinders in de Tweede Kamer gekozen.

(Part. bez.: fam. Reinders, Middelstum)

- 10 1830-1850.- Boerderij 'Groot Zeewijk' in de Noordpolder onder Warffum. Ansichtkaarten.

Later verwierf Geert Reinders de boerderij Groot Zeewijk in de Noordpolder. Hij was één der belangrijkste boeren van zijn tijd en als liberaal actief in de politiek.

(RAG)

- 11 Jan Freerks Zijlker, 1805-1868. Foto naar een portret in litho van J.H. Hofmeister.

Zijlker, hereboer in Nieuw-Beerta, was leider van de boerenoppositie in Groningen en medewerker van het blad *De Tolk der Vrijheid*. Hij werd in 1848 in de Tweede Kamer gekozen.

(RAG)

- 12 Zijlker, J.F., *Volks-sovereiniteit en census in verband met orde, rust en de behoeften der maatschappij door J.F. Zijlker. 's-Gravenhage, gebroeders Belinfante. 1850.*

In een tweetal artikelen ontvouwt Zijlker zijn politieke denkbeelden omtrent de volkssouvereiniteit en wie dan wel het kiesrecht mag uitoefenen. Met name vindt hij politieke belangstelling onder de burgers van groot belang. 'De aanwakking van een krachtige volkswil, het in 't leven roepen van alles wat strookt met de overtuiging van de meerderheid des volks, het beginsel dus van volks-sovereiniteit, schijnt ons thans het eenige denkbare te zijn, voor de duurzame rust, het welzijn en de verdere meest ongestoorde ontwikkeling van den staat ... de vraag: tot hoe ver zich die invloed op de publieke zaken zal uitstrekken; wie al en wie niet stemgerechtigd zal zijn? Het ligt in den aard der zake, dat ieder staatsburger, die tot jaren van onderscheid is gekomen, zonder aanzien van persoon of toevallige uiterlijke omstandigheden, hiertoe evenzeer gerechtigd is.'

(UBG)

„Groot Zeewijk“ Warffum.

De hereboerderij van Geert Reinders (cat. nr. 10)

- 13 Kaart.- Dokumentatie rond de ontwikkeling van stad en provincie in de periode 1840-1880

- 14 Wijnne, H.A., Huishoudelijke toestand der arbeidende klassen in de provincie Groningen, Z.pl., 1860.

Bevat loonlijsten voor mannen, vrouwen en jongens voor een groot aantal ambachten. In de Stad bedroeg het gemiddelde dagloon voor mannen 70 à 80 cent, voor vrouwen 40 à 50 cent en voor kinderen 15 à 20 cent. Van de verschillende ambachten werd dat van de timmerlieden (s' zomers) het best betaald: f 8,50 per week. Boeren- en arbeidsvolk verdiende f 3,00 per week. Dit alles rond 1860.

(PBG)

J.F. Zylker (cat. nr. 11)

- 15 Kaart.- Plattegrond van de stad Groningen met een plan voor de ontmanteling en uitlegging der stad. Lithografie, gekl. 1.2000, 109 x 84,5 cm. z.j., z.p.

De nijverheid in de stad Groningen werd gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw bepaald door ambachts- en klein-industriële bedrijven. De ontmanteling van de stad in het begin van de jaren zeventig bracht daarin weinig verandering. Ook de verbetering van de vaarwegen in en rond de stad alsook de aanleg van de spoorwegverbinding hadden weinig spectaculaire gevolgen. De handel ontwikkelde zich in tegenstelling tot de industrie sterker. De vee- en vooral de graanhandel omvatten de kern van de commerciële functie van de stad.

(RAG)

16 Tijdsbeeld stad Groningen rond 1900

1) Herestraat omstreeks 1903

2) Vismarkt te Groningen omstreeks 1900

3) Panorama Grote Markt te Groningen, omstreeks 1900, 195 x 70 cm.

(GAG)

17 Kaart van de provincie Groningen op de schaal 1:150.000 naar de beste bronnen vervaardigd door F. Bruins, z.j. omstreeks 1892, litho, gekl., 64 x 49,5 cm.

(RAG)

HOOFDDELDRE TOESTAND DER ABBEEDEN KLASSEN. 23

Aard der ambachten :	Gemiddeld bedrag der loonen per week.		
	Arbeiders of knechten van	mannen,	vrouwen, jongens.
Brood-, koek-, beschoot- en suikerbakkers	f 3,30,	"	f 2,00.
Timmerlieden, 's zomers	- 8,50,	"	- 2,50.
Schrijnwerkers	- 5,00,	"	- 2,50.
Wagen-, rijtuig- en stel- makers	- 4,50,	"	- 2,00.
Huisschilders en glazenmakers	- 3,60,	"	"
Schoen- en huuzemakers	- 3,30,	"	"
Kuipers	- 3,50,	"	"
Kleermakers	- 3,80,	"	"
Blik- en koperlagers	- 3,60,	"	"
Molenmakers	3,60,	"	"
Steenhouwers	- 6,00,	"	- 0,75.
Zadelmakers	- 3,60,	"	"
Bezem- en heiboendermakers	- 5,00,	"	- 1,00.
Boeren- en arbeidsvolk	- 3,00,	1,80	- 1,20.
Steen- en pannebakkers	- 6,60,	"	- 2,50.
Tabaksfabrikanten	- 5,50,	"	- 1,00.
Olieslagers	- 4,60,	"	"
Houtzaugmolemaars	- 5,70,	"	"
Koren- en pelmolemaars	- 4,00,	"	"
Leerlooijers	- 4,00,	"	"
Grutters	- 3,70,	"	"
Zwart- en blauwverwers	- 3,10,	"	"
Katoen-, wollen- en andere fabrikanten	- 3,20,	1,00,	- 0,75.
Grofsmeden	- 4,20,	"	- 2,00.
Touwslagers	- 3,00,	"	"
Goud- en zilversmeden	- 4,50,	"	- 1,00.

De arbeidsprijs is gerekend naar 6 werkdagen per week ; voor het arbeidsvolk is de prijs gerekend als er arbeid is ; een deel van het jaar is er echter geen werk , en moet dus gemiddeld de verdienste voor een arbeider niet hooger dan op f 2,10 per week gesteld worden. Het verbeteren van den

Loonlijst uit de brochure van H.A. Wijnne (cat. nr. 14)

Op het Oost-Groninger platteland ontwikkelde zich een autonoom industriegebied, waarin ruwweg een drietal kernen te onderscheiden waren. Hoogezand werd in hoofdzaak bepaald door de scheepsbouw, Oude Pekela was het centrum van de strokartonnage en de agglomeratie Veendam-Wildervank kunnen we kenschetsen als de hoofdzetel van de aardappelmeelindustrie. De kapitaalsverschaffing voor de industrieën was voor een belangrijk deel afkomstig uit de tanende scheepsbouw en de internationale zeevaart. Ook voor haar grondstoffen en de benodigde arbeidskrachten waren de industrieën erg streekgebonden. Voor hun afzet richtten de bedrijven zich op buitenlandse markten, waarin Engeland het hoofdaandeel had.

- 23** Industrie. - Tabel met hoeveelheden in de periode 1838-1887 geleverde produkten met daaromheen afbeeldingen van de fabrieken van W.A. Scholten, een portret van Scholten en afbeeldingen van situaties uit het leven van de grootindustriële, gekl. litho van S. Lankhorst 1889, 65 x 85 cm.

(RAG)

- 24** W.A. Scholten (1816-1892). Portretfoto.

W.A. Scholten (1816-1892) kan als de grondlegger van de aardappelmeelindustrie worden beschouwd. Zijn eerste aardappelmeelfabriek begon in 1842 in Foxhol met de productie. In navolging van zijn succes kwam er een autochtone veenkoloniale groep ondernemers.

(RAG)

- 25** Industrie.- Jan Evert Scholten 1849-1918. Portret, olieverf op doek, M.L.W. Rotteveel, 65,5 x 55,5 cm.

Jan Evert was de zoon van de bekende industrieel W.A. Scholten, wiens activiteiten hij voortzette. Daarnaast zette hij zich sterk in voor maatschappelijke verbeteringen.

(RAG)

- 26** Industrie.- Brief- en rekeninghoofden, kollektie mr. J.H. de Vey Mestdagh.

Rekeningen en brieven uit de tweede helft van de negentiende eeuw hadden vaak in de hoofden afbeeldingen van bedrijven en hun produkten. De illustraties zijn soms erg fraaie steendrukken, gravures of fotoreproducties. De afbeeldingen geven een veelal geïdealiseerd beeld van een bedrijf. Een goed voorbeeld daarvan is de vergelijking van het briefhoofd van de Veendammer machinefabriek J. Ten Horn met de realiteit, weergegeven op een ansicht circa 1900

(RAG)

- 27 Industrie.- Model van het sociëteitsgebouw 'Veenlust' te Veendam. R. Timmer, omstreeks 1935, houtsnijwerk, gekl. 115 x 64 x 87 cm.

Het model is een reconstructie van het gebouw dat in 1884 door enkele Veendammer industriëlen op de wereldtentoonstelling in Amsterdam werd gekocht. Het gebouw fungeerde daar als het Duitse restaurant. De aankoop werd gedaan om een waardige plaats van samenkomst te creëren voor het culturele leven in Veendam.

(VMV)

Briefhoofd van een aardappelmeelfabriek te Veendam (cat. nr. 26)

- 28 Industrie.- Het sociëteitsgebouw 'Veenlust' omstreeks 1900 en 1910. Twee Ansichtkaarten, gekl.

De aankleding van het gebouw past geheel bij het elan van de Veendammer industriëlen in die tijd. Achter het gebouw werd een grote tuin aangelegd met wandelpaden, vijvers en zelfs tropische planten.

(RAG)

- 29 Industrie.- Coöperatieve Stroocartonfabriek 'Union', Oude Pekela, litho met opgeplakte foto's, 110 x 200.

(Part. bez.: L. Rosies, Veendam.)

Nederland kende een late start van de industriële revolutie, zo omstreeks 1895. Het Groninger Veenkoloniale gebied was daarop één van de uitzonderingen. Al voor 1890 had dit gebied een belangrijke industriële ontwikkeling. Qua omzet en werkgelegenheid waren de aardappelmeel- en vooral de strokartonfabrieken de belangrijkste industrietakken. De ontwikkeling van de landbouwindustrie in de Veenkoloniën valt goed af te leiden uit het volgende staatje:

	1866	1891	1914	1930
aantal				
aardappeimeelfabrieken	7	18	39	20
strokartonfabrieken		7	20	17

- 30 Industrie.- Schoolplaat 'De Veenkolonie Oude Pekela', Gabriëlse, 34 x 26, gekl. uitgave J.B. Wolters, vermoedelijk omstreeks 1930.

De schoolplaat is een onderdeel van de serie 'Nederland in woord en beeld' onder redactie van P.R. Bos, B.A. Kwast en F. Pekelder. Het dorpsbeeld zoals op de plaat is weergegeven komt overeen met de situatie gedurende de tachtiger jaren van de negentiende eeuw.

(Part. bez.: H. v.d. Veen, *Veendam*)

- 31 Max Havelaar.- Verschillende uitgaven van Multatuli's Max Havelaar, geschreven in september-oktober 1859; voor de eerste maal gepubliceerd in mei 1860.

1. Max Havelaar. Amsterdam, J. de Ruyter 1860, 2 dln. in 1 band.
2. Max Havelaar; Tweede druk. Amsterdam, J. de Ruyter, 1860, 2 dln. in 1 band.
3. Max Havelaar. Negende herz. druk Amsterdam, Uitg. Maatschappij Elsevier, 1927.

De eerste druk van de Max Havelaar, door bemiddeling van Mr. Jacob van Lennep gepubliceerd, kan, evenmin als de tweede druk (november 1860 en de derde (1871) als authentiek beschouwd worden, daar de auteur niet zelf de drukproeven heeft gecorrigeerd. Het handschrift is sedert 1910 eigendom van het Multatuli-Museum en wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

(UBG)

- 32 Multatuli en Lebak.- Prenten (in reproductie) van: 'De plaats van de toespraak' en 'Toespraak tot de hoofden van Lebak'. In: Multatuli. Hasselt, Heideland-Orbis, 1970.

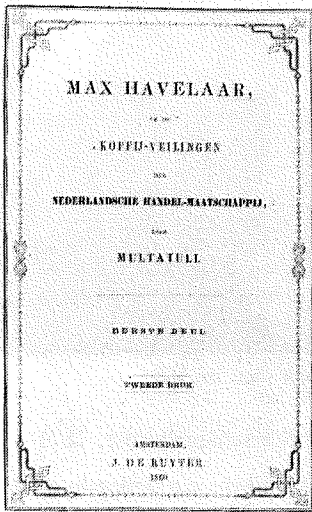
(UBG)

- 33 Millioenen-Studiën door Multatuli. Derde, met zorg herziene druk. Nijmegen-Arnhem, Gebr.'s E & M. Cohen, 1889.

De Millioenen-Studiën werden aanvankelijk gepubliceerd onder de titel 'Langs velden en wegen, Reisindrukken van Multatuli, I', 'Millioenen-Studieën' in: Het Noorden, Nieuw Amsterdamsch Handelsblad, in de maanden mei, juni en juli 1870.

'Al zeer spoedig zag ik my genoodzaakt myn arbeid af te breken, omdat de lezers van die courant, volgens de verzekering van de redactie er niets van begrepen. Ik hoop dit maal gelukkiger te zijn'.

(UBG)

Titelblad van de tweede druk van *Max Havelaar*.
de *Max Havelaar* (cat. nr. 31.1) *Volksuitgave uit 1927* (cat. nr. 31.4)

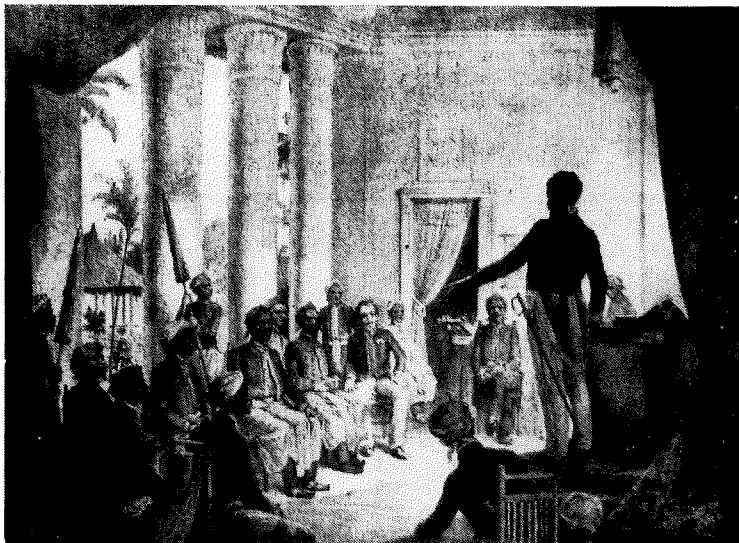
- 34 Vorstenschool. Drama door Multatuli. Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope lectuur, z.j. (ca. 1910).

Het toneelstuk *Vorstenschool* werd in 1875 te Winschoten in De Harmonie opgevoerd door de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburgvereniging. De recensies in de *Winschoter Courant* en in de *Provinciale Groninger Courant* waren onverdeeld gunstig.

(UBG)

- 35 Vorstenschool.- Verslag van de opvoering van Vorstenschool op 27 mei 1875 in De Harmonie in Winschoten. Winschoter Courant 29 mei 1875.

(RAG)

De toespraak tot de hoofden van Lebak (cat. nr. 32)

- 36 Portius, K.J.S., *Kathechismus der Schachspielkunst*, 1871.

Multatuli schonk dit schaakleerboek blijkens een opdracht op de vooromslag, bij zijn bezoek op de boerderij te Meeden, aan zijn vriend D.R. Mansholt.

(MM)

- 37 Lodewijk, Prins, *Multatuli en het spel van koningen*. Amsterdam, De Bezige Bij, 1970.

‘Voor het bord was Multatuli geen sterk speler, d.w.z. zijn phantasie, zijn rusteloze geest, verleidden hem telkens tot avonturen, die hem na een goed begin op zijwegen voerden. Niettemin behoorde Multatuli in die dagen, toen het schaakspel bij ons te lande op geen hoog peil stond, tot de meest opmerkelijke spelers door de originaliteit van zijn speeltrant, door zijn grooten durf, maar ook door zijn gemis aan maatgevoel... Multatuli lag het schaken per correspondentie beter dan voor het bord spelen’. (W.A.T. Schelfhout in de *Telegraaf*, 1937). Behalve met D.R. Mansholt speelde Multatuli correspondentieschaak met Roorda van Eysinga, Switzer, Van der Linde en H.C. Muller. Vlak voor zijn dood begon hij een partij met Dr. A. Gorter in Hamburg M’n allervriendschappelijkst plan is, u te verpletteren’(!).

(UBG)

- 38 Correspondentie-schaak.- Brief van Multatuli aan D.R. Mansholt, ged.: Geisenheim 8 juni 1880. 4 p.

Deze brief bevat een tweetal zetten in een partij correspondentie-schaak welke Multatuli in 1880 met Mansholt speelde. Ontv. 8) Dh4-h5; Antw.: 9) e4-e5. Helaas zijn de meeste zetten van deze partij niet bewaard. Mansholt was als schaker zeker niet de mindere van Multatuli. Ook Mimi heeft partijen schaak met Mansholt gespeeld. 'Maar, beste kerel, mag mijn vrouw met u spelen? Ik zal me er dan volstrekt niet mee bemoeien... Spaar S.V.P. m'n vrouw niet. Ze speelt goed genoeg om 'n ernstige bestryding te verdienen...' (geciteerd door L. Prins, M. en het spel van koningen, p. 171).

(MM/UBA)

- 39 Mimi Douwes Dekker.- Portret van Maria Frederika Cornelia Hamminck Schepel, op 1 april 1875 te Rotterdam gehuwd met Eduard Douwes Dekker. Afschrift van de huwelijksakte. In: W.F. Hermans, De raadselachtige Multatuli. Amsterdam, Boelen, 1976, p. 164-165.

In de periode van Multatuli's lezingtoernee's door het noorden, heeft ook zijn vrouw stad en provincie Groningen wel bezocht.

(UBG)

Mimi Douwes Dekker (cat. nr. 39)

49 Lezing Groningen 1878.- Plaats en aankondiging van de voordracht van Multatuli op 11 maart 1878 in de grote zaal van de Harmonie te Groningen.

1) Aankondiging in de Provinciale Groninger Courant. (RAG)

2) De Harmonie, aquarel, A.J. van Prooijen ca. 1861.

(foto-archief RAG)

Na afloop van de voordracht ontmoette Multatuli ten huize van J. Versluys D.R. Mansholt voor het eerst, waarbij hij te kennen gaf graag bij Mansholt op de boerderij in Meeden te willen logeren.

MULTATULI.

EDUARD DOUWES DEKKER

zal op **DONDERDAG den 10den December**, 's avonds te 7½ uur, in het CONCERTHUIS eene **LEZING** houden over „**VRIJE STUDIE**”.

ENTREE: Heeren f 1—00, dames f 0—50.

KAARTJES te bekomen en PLAATSEN te bespreken 's morgens van 10—2 uur, in het CONCERTHUIS.

H A A S T E N H E T W E E D E O P T R E D E N

Advertentie voor het tweede optreden (cat. nr. 46)

50 Versluys, J.- Brief aan Mimi Douwes Dekker, ged.: Groningen 16 maart '78. 2 p.

Deze brief bevat interessante mededelingen over Multatuli's verblijf in 1878 in Groningen, waar hij bij Versluis logeerde. 'Dek was heel zenuwachtig op den dag dat hij hier aankwam en spreken zou... Druk was hij natuurlijk, ...en eigenlijk is ons geweten niet gerust over het feit dat hij hier lezend voor het eerst wat last had van zijn keel. Ook vreezen we, dat hij het hier wat koud heeft gehad. We gingen in het begin uit van de onderstelling, dat iemand die graag heeft, dat het des nachts in bed sneeuwt, niet van warmte houdt. Maar hij had nu nog al vaak koude handen en over het geheel zijn die reizen en lezingen niet goed voor hem... De lezing hier is algemeen zeer goed bevallen en Dek heeft dan ook heel goed gesproken. Ook het bezoek was vrij groot, zoodat er na aftrek van alle onkosten altijd wel een goed vierhonderd gulden overbleef op dien avond.'

(MM/UBA)

51 Tournees in Groningen.- Brieven van Multatuli aan H. Haspels, geschreven op zijn lezingentournees door het noorden.

- 1) Groningen, woensdag 26 maart '79
- 2) Groningen, 25 febr. 1880
- 3) Veendam, 4 maart 1881

De organisatie van de tournees was in handen van de heren Le Gras, Van Zuylen en met name van J. Haspels. Deze '...voerde correspondentie over de plaatsen waar Multatuli zou optreden, hy zorgde voor de zaalhuur, voor de noodige advertentien, voor de afrekening enz. enz. en gaf Multatuli alleen een lyst van de plaatsen met de datums waarop hy present moest zyn' (in een brief van Mimi).

In 1879 logeert Dekker in De Doelen in Groningen: 'Hier sprak ik gisteravond. De zaal was mooi bezet. (Ik had vrijkaarten gegeven; maar toch bovendien was er veel publiek). In de brief van februari 1880 schrijft Multatuli aan Haspels o.m.: 'De bezoeken hielden niet op... en zie daar kwam de 'president der werklieden-vereeniging vrijkaartjes vragen'. 'Te Veendam heb ik op m'n poot gespeeld omdat ze rookten. Echter kwam 't hier (voor Groningen, is groote stad waar ze zeggen dat ik zoovele geestverwanten heb) niet zeer vol.'

Deze brief van 4 maart 1881 bevat details over het optreden in Hoogezand en Sappemeer, en over problemen tussen de zaalhouders Roelfsema en Binnerts. (Zie verder de transcriptie).

(MM/UBA)

GROOTE ZAAL HARMONIE GRONINGEN.

VOORDRACHT

VAN

MULTATULI,

op **DINSDAG 25 Maart 1879, 's avonds 8 uur.**

TOEGANGSKAARTEN zijn verkrijgbaar bij den heer HUBER, boekhandelaar, O. Boteringestraat, en bij den kastelein der HARMONIE, à f 1.50.

PLAATSEN zijn te bespreken op de KLEINE BOVENZAAL, **MAANDAGS van 10-2 uur.**

LOTTING precies te 10 uur.

Advertentie voor het optreden in maart 1879 (cat. nr. 51)

- 52 Stad Groningen 1879.- Aankondiging en verslag van een voordracht van Multatuli bij zijn vierde bezoek aan de stad Groningen in de Harmonie.

1) Aankondiging in de Provinciale Groninger Courant.

2) Verslag in de Provinciale Groninger Courant 27 maart 1879.

De krant constateerde dat Multatuli een verkeerd publiek trok. Tegen dit verslag kwam Mansholt in opstand, waarbij hij de krant als laaghartig, misleidend en oneerlijk betitelde.

(RAG)

- 53 Veendam 1879.- Hotel Everts te Veendam omstreeks 1900. Ansichtkaart, uitg. M.D. de Lange, Veendam

Bij zijn vierde bezoek aan de provincie sprak Douwes Dekker op 24 maart 1879 te Veendam; Mansholt toog er met een groep van achttien Meedenaren heen. Multatuli sprak over het thema: 'Waarom leven wij?' De verwachting van de Meedenaren was hooggespannen. 'Toen de merkwaardige man eindelijk in de zaal trad, was alles doodstil met deze laatste uitroep daar is-i'.

(RAG)

- 54 Toernee 1879.- Station Zuidbroek omstreeks 1920. Foto.

Het station zoals Multatuli dat moet hebben gezien bij zijn reis naar Meeden in 1879. Het traject Groningen - Winschoten werd aangelegd in de periode 1863-1868.

(VMV)

- 55 Meeden.- Boerderij van D.R. Mansholt in Meeden omstreeks 1925.

Multatuli logeerde enkele malen bij Mansholt op diens boerderij in Meeden. Ook Mimi kwam hier op bezoek.

(RAG)

- 56 Meeden.- Dorpsgezichten. Meeden omstreeks 1910. Gekleurde Ansichtkaarten.

(RAG)

- 57 Meeden.- Brief van Multatuli aan D.R. Mansholt, ged.: Zutphen 18 febr. '80. 2 p.

'Ge weet ik ben maar zo vrij geweest mij zelf bij u te logeeren te vragen. Indien er beletselen zijn laat u dan niet weerhouden ze eenvoudig meedeelen.

Vóór zijn voordracht in Groningen bezocht Multatuli zijn vriend Mansholt in Meeden.

(MM/UBA)

Boerderij van D.R. Mansholt (cat. nr. 55)

- 58** Optreden Hoogezand 1880.- Verslag en plaats van optreden van Multatuli in Hoogezand, 19 februari 1880.
- 1) Verslag in de Winschoter Courant, 21 februari 1880.
 - 2) Hotel Roelfsema, omstreeks 1910.

Op deze reis door de provincie trad Multatuli op in Hoogezand, de volgende dag in Veendam, de 24ste in Groningen en op 25 februari in Winschoten. Het was het vijfde bezoek van Multatuli aan de provincie.

(RAG)

Hotel Roelfsema (cat. nr. 58)

- 59** Toernee van 1880.- Twee brieven van Multatuli aan zijn vrouw, ged.: 1) Groningen, zondagmiddag (22 Febr.); 2) Groningen, maandag (23 Februari) 1880, 2 p.; 5 p.

‘Lieve beste Mies! M’n laatste brief was van hier, toen ik naar Hoogezand en Veendam zou gaan en bij Mansholt te Meeden. Dat alles is alweer achter den rug. ‘t Verslagje volgt later...’

Ik heb lust ’n uurtje te gaan slapen. Daarom krijg je ’t verslag van Hoogezand en Veendam later. Ook van ’t verblijf bij Mansholt (zeer goed). Dat ik te Meeden geen brief van je ontving kan ik begrijpen’.

(MM/UBA)

- 60** Meeden.- Brief van Multatuli aan D.R. Mansholt, ged.: Groningen 25 febr. 1880. 4 p.

‘Ik ben met zoo veel genoeg en bij u geweest! Ik wist het wel dat die beschaafd eenvoudige toon me bevallen zou! Hartelijk dank voor uw lieve ontvangst.

Aan uzelf had ik ’n ‘Millioenen Studien’ en ‘Specialiteiten’ willen aanbieden, maar noch te Assen, noch hier kan ik ze krijgen, en bestellen duurt te lang...’

(MM/UBA)

- 61** Groningen 1880. Hotel De Doelen aan de Grote Markt, anno 1880.

Hotel De Doelen, één van de overnachtingsplaatsen van Multatuli bij bezoeken aan de stad Groningen. Het was ook in de Doelen dat Dekker een delegatie ontving van de plaatselijke werkliedenvereniging die om een aantal vrijkaarten kwam vragen vanwege de te hoge entreprijzen. Als dank kreeg Multatuli een Groninger koek met een passend opschrift.

(GAG)

- 62** Groningen.- Verslag van Multatuli’s voordracht te Groningen op Dinsdag 24 Februari, door J.A. Feith, in: Vox, 5 maart 1880.

‘Zou M. velen tot zijne meening hebben overgehaald? Ik geloof het niet. Enkelen mogen door zijne welsprekendheid zijn meegesleept, de meesten zullen wel hebben opgemerkt, hoe hij over sommige punten heendraafde...’

(MM/UBA)

- 63 Mansholt, D.R.- Brief van Multatuli aan D.R. Mansholt, Meeden, ged.: Leiden 18 januari '81. 6 p.

'Ge weet dat de heer Haspels alles voor mij regelt wat de voorbereidingen van mijn leesbeurten aangaat. Dit gebeurt geheel buiten mij om... Dat regelen is een lastig werk voor hem, en ik houd mij er geheel buiten om niet door meepraten z'n taak nog te verzwaren. ...Ik wilde u 't lijstje geven van m'n Noordsche leesbeurten... Ziehier:

Maand. 28 feb. Groningen

Dond. 1 m.

Woensd. 2 maart Sappemeer?

Dond. 3 maart Veendam?

Vrijd. 4 maart Stadskanaal?

Saterd. 5 maart Scheemda?

Zond. 6 maart

Maand. 7 maart Winschoten

Dinsd. 8 maart Assen en verder zuidwaarts'

(MM/UBA)

Hotel De Doelen, logeeraadres van Multatuli (cat. nr. 61)

- 64 Veendam.- Beknopt overslag van Multatuli's voordracht in Veendam, in 't hotel Everts. Provinciale Groninger Courant, 7 maart 1881.

'De oorzaak van de geringe opkomst moet worden gezocht in gebeurtenissen van minder aangename aard, die in het vorige jaar bij gelegenheid van de voordragt van M. hebben plaats gehad.'

(MM/UBA)

Hôtel Wissemann te Winschoten.

V O O R D R A C H T

DOOR

MULTATULI,

op MAANDAG 7 Maart a.s.,
des avonds te 8 uur.

KAARTEN zijn bij intekening à f 1 verkrijgbaar aan
't HÔTEL WISSEMANN, des avonds aan 't LOKAAL. f 1.50.

Advertentie voor het optreden in maart 1881 (cat. nr. 63)

- 65 Laatste toernee.- Plaats van een voordracht van Multatuli maart 1881: Hotel Struvé omstreeks 1925. Ansichtkaart.

Tijdens zijn zesde bezoek aan de provincie bezocht Multatuli vijf plaatsen in Oost-Groningen; Sappemeer, Veendam, Stadskanaal, Scheemda en Winschoten. Zijn onderwerpen waren tijdens deze tournee 'Wording der dingen', 'Levensbeschouwing' en 'Genot is deugd'.

(RAG)

- 66 Sappemeer.- Verslag in de Provinciale Groninger Courant, 8 maart 1881, van Multatuli's voordracht aldaar, in de zaak van dhr. Struvé. Fotocopie. 2 p.

'Was hij in Groningen ontstemd over het rumoer van 't open en digtslaan der deuren, hier had hij een woord van dank over voor de uitstekende ontvangst en uitnemende behandeling zoowel als voor de welwillende aandacht van zijn talrijk auditorium.'

(MM/UBA)

- 67 Toernee 1881.- Dorpsgezicht Sappemeer omstreeks 1900. Ansichtkaart.

(RAG)

- 68 Gezicht op Winschoten, waterverf gekl., door H. Braak Hzn., 1854, 35 x 46 cm. bezit: Gemeente Winschoten.

Hotel Struvé, waar Multatuli in maart 1881 optrad (cat. nr. 65)

- 69 Winschoten 1881.- Plaats, aankondiging en verslag van een lezing van Multatuli, 7 maart 1881.

- 1) Aankondiging in de Winschoter Courant
- 2) Hotel Wisseman, omstreeks 1900, foto-archief
- 3) Verslag van de lezing, Winschoter Courant

Multatuli sprak in Hotel Wisseman over de 'Ware levensbeschouwing om tot geluk te komen'. Zijn aldaar geëtaleerde standpunt leidde tot een langdurige polemiek in de plaatselijke krant, waarbij Mansholt het voor hem opnam.

(RAG)

- 70 Polemiek in Winschoter Courant.- Artikelen betreffende de polemiek tussen voor- en tegenstanders van Multatuli in de Winschoter Courant, geplaatst na zijn lezing in Winschoten op 7 maart 1881.

(RAG)

- 71 Telegram van een Groningse groep Multatuli-bewonderaars n.a.v. Multatuli's overlijden: Frau Wittwe Eduard Douwes Dekker, Nieder-Ingelheim, 23 Februar 1887. Getekend: De Commissie te Groningen J. Pik, W. Pik, Jan Casimir, J.G. ten Bokkel.

'Onze Eerbied voor Multatuli als Mensch en als dapper Strijder voor Waarheid en Recht zal daaraan een Krans toevoegen...'

(MM/UBA)

- 72 Dr. A.W. Tresling, Brief aan Mevr. E. Douwes Dekker, ged.: Nieuwe Schans 18 22/2 87. 2 p.

Condoleance-brief.

(MM/UBA)

- 73 J.G. ten Bokkel, Brief aan mevr. E. Douwes Dekker, ged.: Groningen, 26 Februari 1887. 3 p.

'Eene, bijna uitsluitend uit werklieden bestaande vereeniging, zijnde de afdeeling Groningen van den Nederlandschen Bond voor algemeen Kiesrecht, droeg mij, haren Secretaris, de taak op u onze deelneming te betuigen in het verlies dat wel is waar ons allen zeer zwaar, doch u het zwaarste trof.

Ik hou heel weinig van mijn vaderland, van mijne landgenooten; soms haat ik ze. Maar dat wij niet geheel en al zijn ingeslapen ...dat danken wij aan hem, den edele, die zich zoo geheel weggaf en opofferde, die onderkoning had kunnen worden, doch meer prijs stelde op de naam van eerlijk man.'

(MM/UBA)

- 74 J. Pik, Brief aan mevrouw de wed. E. Douwes Dekker, Nieder-Ingelheim, ged.: Groningen, 28 Februari 1887. 2 p.

'Eenige personen, die te laat vernamen, dat van hier uit een krans werd gezonden als blijk van vereering van wijlen uwen echtgenoot verzochten mij alsnog hunne namen te willen voegen bij die der lijst... Ik laat daarop, aan den voet van dezen brief die namen volgen'. (H. Godthelp, med. doct.; A. van Delden, landbouwer; S.C. Klaasenz Jr., jur. candidaat; A.J. Groustra, 1e luit. der Infanterie).

(MM/UBA)

- 75 W. Pik, Brief aan Mevr. M. Douwes Dekker, ged.: Groningen 21 maart 1887. 4 p.

'... om u te overtuigen dat er in Dekker's brieven aan mij... van gotisch of taalkunde in 't algemeen nooit is gewaagd. Vaak echter heeft hij met mij over een en ander gesproken, toen ik het voorrecht genoot, nu en dan bij u te logeeren...'

(MM/UBA)

- 76 Samuel van Houten (1837-1930). Portret in olieverf op doek, 90 x 72 cm. Door L. Schäfer, z.j.

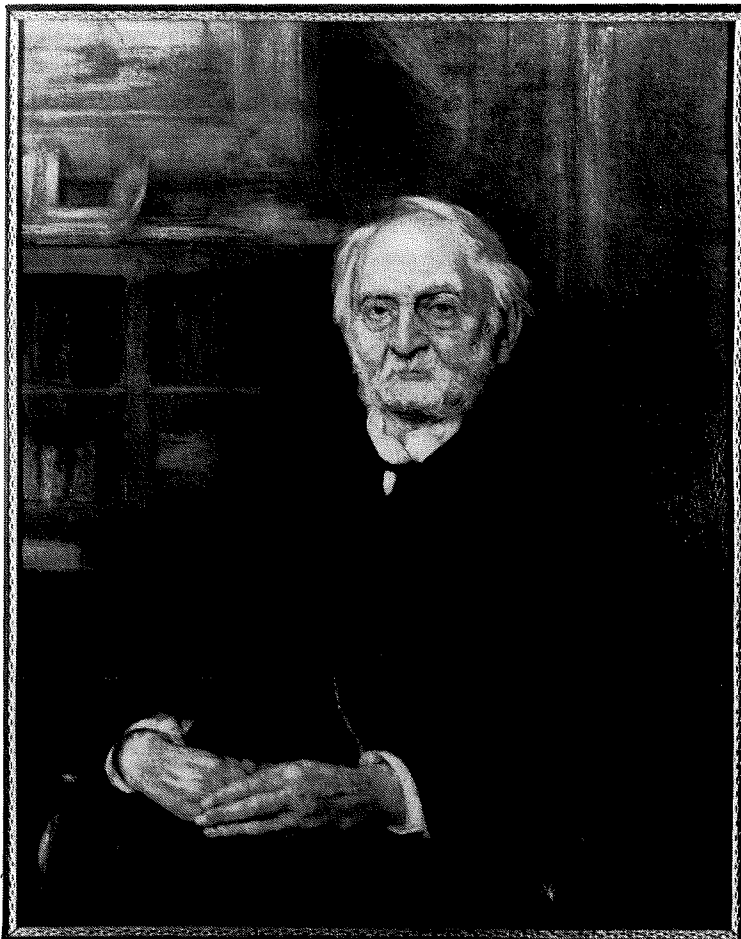
(GM)

- 77 Samuel van Houten, De toekomst onzer finantiën. De noodzakelijkheid en uitvoerbaarheid eener doortastende hervorming in ons belastingstelsel aangewezen. Groningen, L. van Giffen, 1869.

‘De noodzakelijkheid van zoodanige hervorming uit het oogpunt der rechtvaardigheid doet zich vooral gevoelen bij het overwegen der zoogenaamde sociale vraag..., welke ook de ernstige overweging van het staatsbestuur vordert.’

Een reeks artikelen, aanvankelijk anoniem verschenen in de Nieuwe Groninger (later Het Noorden), van mr. Sam. van Houten, lid der Tweede Kamer sinds 1869 en door zijn kinderwet pionier op het terrein van de sociale wetgeving.

(UBG)

S. van Houten (cat. nr. 76)

- 78 Feringa, F., Democratie en wetenschap. Vertoogen en opmerkingen. Groningen, P. van Zweeden, 1871.

Een bundel studies, voor een deel reeds als artikelen verschenen in de Provinciale Friesche Courant en in Het Noorden, bladen waaraan Feringa meewerkte.

Behandelde onderwerpen zijn o.a.: de Nederlandsche dagbladpers; volksontwikkeling; middelbaar onderwijs; De Internationale Arbeidersvereniging; de Handelmaatschappij; Is oorlog noodzakelijk?; de Grondslag der moraal. Dit laatste opstel is een studie over Schopenhauer's Die beiden Grundprobleme der Ethik (1841).

'Op het onderscheid tusschen mij en anderen berust het egoïsme; door de voorstelling, die ik van een ander in mijn hoofd heb, kan ik mij met het zóó vereenzelvigen, dat mijne dood de opheffing van dat onderscheid aankondigt. Dit proces is geen droom, noch uit de lucht gegrepen, neen, een dagelijksch verschijnsel. Het heet medelijden. En dat medelijden is de eenige basis van vrijwillige rechtvaardigheid en van *echte* menschenliefde', (p. 307).

(UBG)

- 79 Feringa, F. (red.), De Vrije Gedachte. Tijdschrift op onbepaalde tijden onder redactie van Dr. F. Feringa. Deel 1-2; 3, 1e en 2e stuk; 4, 1e en 2e stuk; 5, 1e en 2e stuk Sneek. H. Pijttersen Tz., 1872-1874.

Dr. Frederik Feringa (1840-1905) doctor in de wiskunde en natuurwetenschap, radicale vrijdenker, stond sterk onder invloed van Multatuli. Hij gaf enige jaren het tijdschrift 'De Vrije Gedachte' uit, waarin hijzelf verschillende grotere artikelen publiceerde, naast kleiner werk dat hij Folia Sparsa noemde. Verder publiceerden G.W. van der Voo, S.E.W. Roorda van Eysinga, O. Rommerts en A.B. Cohen Stuart bijdragen in dit zeer interessante tijdschrift.

In de eerste jaargang is een studie van Feringa opgenomen over de derde bundel van Multatuli's Ideeën. Ook in de vijfde jaargang werd een artikel over Multatuli's Ideeën gepubliceerd. Feringa uit zich kritisch over Multatuli's gedachten over het houden van voordrachten. 'Die zóó over publieke voordragerij kan schrijven als in de Ideeën geschiedt, of die in 't algemeen Multatuli's kennis bezit, kan niet optreden als publiek redenaar, of hij maakt zich schuldig aan moeilijk te verdedigen inconsequentie'.

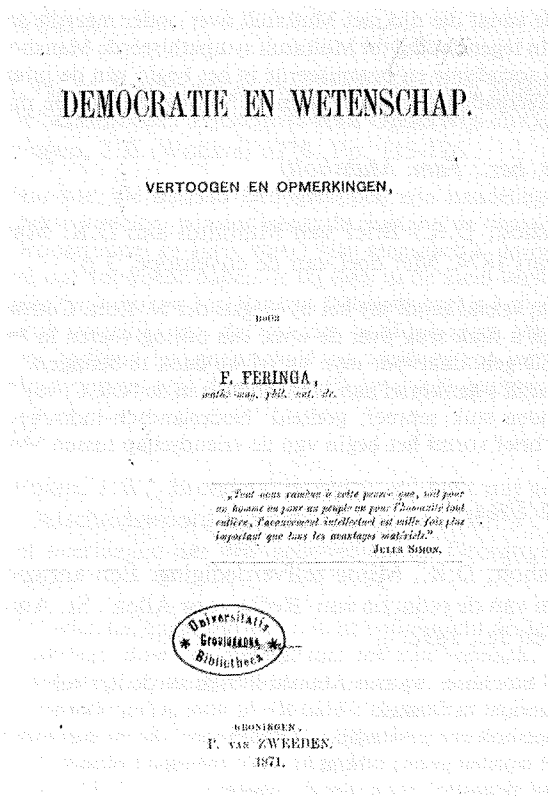
Busken Huet schreef over Feringa in een brief aan Potgieter: 'Van zijn scherpzinnigheid en belesenheid zal ik geen kwaad spreken; maar wie durft ontkennen dat hij een ongelikte beer is? Als hij op deze wijze voortgaat, haalt zijn tijdschrift den tweeden jaargang niet, of wel het wordt een nieuwe Dageraad, onverkwikkelijker gedachtenis'.

(UBG)

- 80 Arthur Schopenhauer.- Vertalingen in het Nederlands door Daniël Kiehl: Over het leven en over den zelfmoord; Over den dood en over den wil in de natuur; Over den godsdienst; Over de vrouwen. 's-Gravenhage, D.N.F. Kiehl, 1892.

De filosofie van Schopenhauer had in het laatste kwart van de 19de eeuw vrij veel aanhangers in de kringen waarop ook Multatuli invloed had. Zo was F. Feringa een uitgesproken adept van Schopenhauer. Multatuli had overigens niet veel op met deze filosofie. Over het grond-principe van het medelijden liet hij zich uitgesproken negatief uit. Schopenhauer's kritische houding tegenover de officiële schoolfilosofie zal hem overigens wel gelegen hebben. In een brief aan Mansholt schrijft hij: 'Ik durf te zeggen dat weinig menschen zoo mede-lijdend zijn dan ik. Ik ging er altijd onder gebukt. En dat is nog 't geval. Het is nog niet zéér lang, dat ik die mee-gevoelendheid als 'n fout erken en daartegen strijd. Ze verzwakt mij, zonder anderen te baten' (5 nov. 1880)

(Part. bez.)

Een bundel studies van Feringa (cat. nr. 78)

- 89 George, Henry, Vooruitgang en Armoede. Toenemend gebrek bij klimmenden rijkdom. Hoe te verklaren? Hoe te genezen? Uit het Engelsch vertaald door J.W. Straatman. Goedkope uitgaaf. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1885.

De Nederlandse vertaling van Henry George's hoofdwerk *Progress and poverty* (1879), door J.W. Straatman, de hoofdredacteur van de radicalen-krant *Het Noorden*. De Amerikaanse econoom Henry George (1839-1897) ontwikkelde in dit boek de zgn. single-tax theorie, inhoudend dat het totale bedrag van de grondrente wordt belast, en overige belastingen worden afgeschaft.

(UBG)

- 90 Korteweg, B.P. (1849-1879). Portretfoto.

Korteweg, effectenhandelaar in Groningen, was actief in de radicale beweging in de jaren zeventig. Hij was sterk door Multatuli beïnvloed: 'Ik erken, dat ik mij nog niet ontworsteld heb aan dien Krachtigen Geest.' Korteweg was redacteur van het vrijdenkersblad *De Tolk van den Vooruitgang*.

- 91 Korteweg, B.P., Brief aan Multatuli, ged.: Groningen 19 maart '78. 4 p.

'Geachte Heer Dekker, 'k heb het gevonden, maar eenvoudig is 't. De wagen ligt met de binnenwielen en helt op de buitenwielen. De oorzaak is deze, dat de zijdelingsche kracht, die 't paard op den dissel moet uitoefenen om den wagen van de richting der raaklijn te doen afwijken in den kring wordt aangebracht beneden 't zwaartepunt van paard en wagen'.

(MM/UBA)

- 92 Rademacher, Jac., Onze grootste vijand. (2e vijfduizend). Utrecht, De Dageraad, z.j.

'...Willen we in waarheid aanspraak maken op den naam van *democraat*, willen we toonen ernstige mannen te zijn, ...dan moeten wij dien kanker onzer samenleving, hoofdoorzaak van alle zedenbederf en verrotting, met name de *godsdiens*t, als onze grootste vijand niet alleen onschadelijk maken maar ook trachten te vernietigen, dewijl die geesel der menschheid de maatschappij en hare instellingen, waarmede hij geïdentificeerd is, steeds vergiftigt en tot verval brengt' (p. 3).

(UBG)

- 93 Muller, H.C., Wachter, wat is er van den nacht? Zangen des tijds. Groningen, F. Muller, 1886.

Een in Groningen uitgegeven gedichtenbundel van dr. H. C. Muller, die aan het door J.A. Nieuwenhuis in 1886 opgerichte 'Groninger Weekblad, Radikale Courant voor geheel Nederland' meewerkte. Deze bundel bevat o.m. de gedichten 'Ter nagedachtenis aan Mevrouw J.F. Domela Nieuwenhuis' (1884), 'Aan Multatuli' (1886), 'Jacques Perk, In Memoriam' (1881), en 'De vrouw is niets' (1886).

Het boekje is typografisch verzorgd door H. Schat Azn., te Groningen en bevat op het achteromslag een advertentie voor 'Het Orgaan, Blad ter eenvoudige bespreking van maatschappelijke vraagstukken in verband met het Algemeen Stemrecht'; Bureau: Wipstraat, Groningen.

(UBG)

- 94 Titia van der Tuuk.- Brief van Multatuli aan Titia van der Tuuk, ged.: Winschoten 8 maart '81. 7 p.

'Lieve Titia! Dank voor je brief dien ik te Scheemda ontving. Ook dien van 10 februari heb ik ontvangen. Wees niet verdrietig over m'n zwijgen. Zeker schreef ik je reeds dat ik van 20 februari af, in 18 dagen 14 maal moet optreden... Veel plaatsen dekken de kosten niet (vooral in Holland) en de recetten der anderen is niet hoog genoeg om dat dragelijk te maken.'

(MM/UBA)

- 95 Titia van der Tuuk (1854-1939). Portretfoto.

Zij maakte in 1875 kennis met de Ideeën van Multatuli, ontwikkelde zich hierdoor tot atheïste en publiceerde o.á. in De Dageraad en De Tolk van den Vooruitgang.

- 96 Tuuk, T. van der, Waarop wacht gij? Dordrecht, J. de Zeeuw, (1898)

Titia van der Tuuk (1854-1939), geboren in 't Zandt (Gr.), werd opgeleid tot onderwijzeres en was vanaf 1885 werkzaam als schrijfster en vertaalster.

Onder invloed van Multatuli, sloot zij zich aan bij de vrijdenkersbeweging en trad zij op als spreekster. Ook als vrijdenkster, vegetariër, geheelonthouder en antimilitariste is zij bekend geworden.

In de brochure 'Waarop wacht gij?' pleit Titia van der Tuuk voor geheelonthouding en tegen drankmisbruik.

(UBG)

Titia van der Tuuk (cat. nr. 95)

- 97 Paap, W., Brief van Multatuli uit Nieder-Ingelheim aan: Wel.zlg. Heer Willem Paap, litt. hum. stud. Gerard Doustraat 48, Amsterdam, ged.: 20 October 1881.

Multatuli vraagt aan Paap hem te helpen om een lastige scribent, 'zeke-re Groustra te Buiksloot' met het schrijven van zinneloze brieven' te laten ophouden.

(MM/UBA)

- 98 Willem Anthony Paap (1856-1923). Portretfoto.

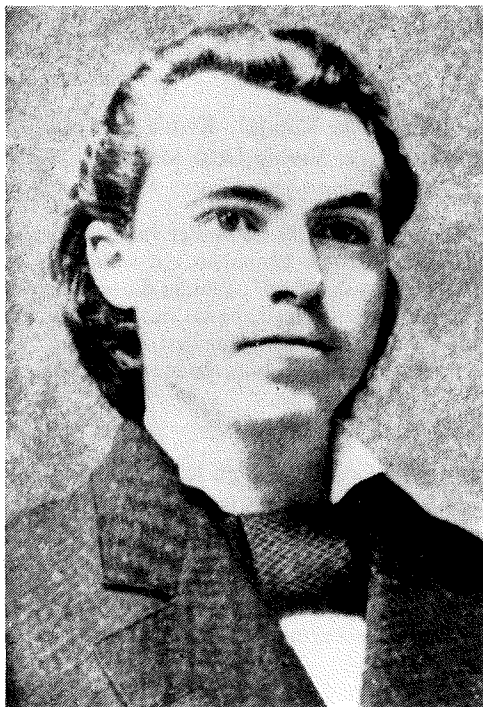
De Winschoter onderwijzer Paap werd later, op aanraden van Multatuli, jurist. Hij was met Dekker zeer bevriend. Na diens overlijden trok de weduwe Mimi Hamminck Schepel tijdelijk bij Paap in, die toen in Amsterdam woonde. Hij verdedigde Groningse socialisten voor de rechter en schreef in de Nieuwe Winschoter Courant in 1892 over Multatuli.

- 99 Paap, W.A., Multatuli. Verweerschrift in de Nieuwe Winschoter Courant van Zondag 28 augustus 1892.

'Onlangs, mijn heer de redacteur, in een droom, hoorde ik het spoken in 't redactie-bureau van de Winschoter Courant. Ik hoorde daar gooien met pen en inkt, een stem die riep 'ploert', 'vuile handen', 'fatsoenlijk matroos', als een windhoos waaide 't hem uit den mond: 'te vuil voor een fatsoenlijk matroos' en juist dacht ik: 'o, Heere, hij trekt het mes.'

Een brillante verdediging van Multatuli tegen de schimpscheuten van de Winschoter notaris Landré.

(RAG)

Willem Paap (cat. nr. 98)

- 100 Paap, W.A. Vincent Haman. Amsterdam, W. Versluys, 1898.

Willem Paap, in 1856 te Winschoten, aanvankelijk onderwijzer, later schrijver en advocaat, was een goede vriend van Multatuli. Onder diens invloed keerde hij zich af van de groep der Tachtigers (Kloos, Van Deysel, Van Eeden) en publiceerde in 1898 de zeer geslaagde roman Vincent Haman, waarin deze Tachtigers op satirische wijze worden beschreven. Paap droeg zijn boek op aan de nagedachtenis van Multatuli.

(UBG)

- 101** Marx, Karl, *Kapitaal en arbeid*. Bewerkt door F. Domela Nieuwenhuis. 's Gravenhage, Liebers & Co., 1881

Op Domela was Multatuli wel gesteld. Zijn opvattingen deelde Multatuli echter niet: 'Hij is 'n zeer beminnelijk mens, en 't kost moeite hem te zeggen dat men zijn stelsel voor onzin houdt. Toch heb ik dit gedaan natuurlijk. Hij mocht niet in de waan verkeren dat ik 't met hem eens was. Wel deel ik z'n ontevredenheid met de bestaande toestanden, maar de oorzaken liggen mijns inziens niet waar hij die meent te vinden, en de herstelingsmiddelen die hij voorslaat noem ik krankzinnigenwerk'. Domela stuurde Marx deze bewerking voor commentaar toe. Marx schreef een beminnelijke brief terug: 'De veranderingen die ik nodig acht betreffende details; de hoofdzaak, de essentie van het boek, is aanwezig'.

(PBG)

- 102** Marx, Karl, *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie*. 1. Band. Hamburg, Verlag Otto Meissner - New York, L.W. Smidt, 1867.

In een brief aan dr. H.C. Muller van 8 januari 1884 schrijft Multatuli: 'Herhaaldelijk ben ik begonnen z'n werken te lezen. Die man schrijft slecht, doch juist slecht op 'n manier die sommigen doet denken dat-i flink op de hoogte is (...) Het kapitaal, mijne heren... Ei! Ik begrijp zelfs dat 'het' niet. En om dat kapitaal te bestrijden, 'het' kapitaal, moeten de werklui zich verenigen, geld bijeenbrengen, en dus... kapitaal vormen!'

(PBG)

- 103** Marx, Karel, *Loonarbeid en Kapitaal*. Vertaald voor en uitgegeven door de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij in Nederland. Groningen, Snelpersdrukkerij Vredevoogd & Co., 1898.

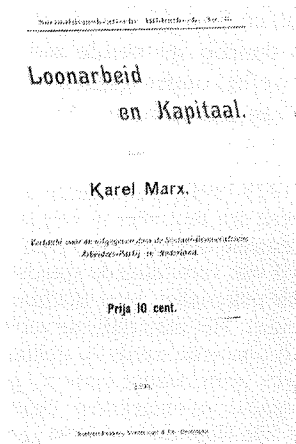
Sociaaldemocratische Bibliotheek, no. 6. Vertaling van een deel van de brochure *Lohnarbeit und Kapital*, oorspronkelijk verschenen in 1849 in de *Neue Rheinische Zeitung* en in 1891 als brochure uitgegeven.

(UBG)

- 104** J.N. (Joan Nieuwenhuis), *De geheime kracht of het Algemeen Stemrecht*. Een verhaal voor het volk. Groningen, Snelpersdruk H. Schut Azn., z.j. (na 1885).

Nieuwenhuis, Multatuliaan en initiator van het socialisme in Groningen, kwam in 1882 in de stad wonen. Met enkele andere leden van de Werkliedenvereniging stichtte hij de zogenoemde 'Propagandaclub'. In deze brochure, die 'vanwege de Propaganda-club te Groningen' werd verspreid, doet een zekere Blommers zijn levensverhaal.

(UBG)

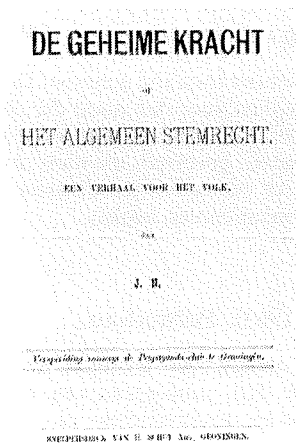

Vertaling van 'Loonarbeid en Kapitaal' (cat. nr. 103)

105 Joan Nieuwenhuis (1856-1939). Portretfoto.

Joan Nieuwenhuis, hoofdopzichter bij gemeentewerken in Groningen had in 1877 Multatuli voor 't eerst ontmoet. Hij noemde zich een 'ware vriend en vereerder van Multatuli'. Nieuwenhuis was de stuwende kracht van de organisatie van werklieden in de zgn. Propagandaclub (1882). De club verkondigde het multatuliaanse 'evangelie der ontevredenheid' en zou spoedig een socialistische richting inslaan. Nieuwenhuis was de eindredacteur van het Groninger Weekblad (1886-1888) waaraan tal van prominente Multatulianen meewerkten.

(UBG)

'De geheime kracht' (cat. nr 104)

- 106** Büchner, L., *Kracht en Stof of grondtrekken der natuurlijke wereldorde en van de daarop steunende zedeleer. Naar de nieuwste Deutsche uitgave bewerkt, onder toezicht van J.G. ten Bockel, met biografie en portret van den schrijver. Amsterdam, Vereniging 'De Dageraad', (1894).*

Ludwig Büchner (1824-1899), publiceerde zijn beroemde 'Kraft und Stoff' in 1855. Het werd een bestseller in vele landen, en kwam in allerlei vertalingen uit. Het centrale thema is dat kracht en materie in wezen hetzelfde zijn, beschouwd van verschillende standpunten.

Dikwijls bestempeld als materialist, zette Büchner zich hiertegen af en omschreef zichzelf als monist. Het materialisme verdedigde hij tegen spiritualisten en idealisten. Hij poneerde steeds de stelling dat er geen materie kan zijn zonder kracht, geen geest zonder materie, geen aarde zonder hemel, geen tijd zonder eeuwigheid, en omgekeerd. Deze Nederlandse uitgave van zijn hoofdwerk, door 'De Dageraad' in 1894 gepubliceerd, werd bewerkt naar de nieuwste Duitse uitgave en opgedragen aan de auteur zelf die zowel in Nederland als in andere landen als vrijdenker lange tijd grote bekendheid genoot.

Hij was in 1881 een van de oprichters van de Duitse bond van vrijdenkers en zijn hoofdwerk *Kraft und Stoff* was ook in Nederland gedurende vele jaren een inspiratiebron voor degenen die in de spectaculaire ontwikkelingen van de natuurwetenschappen in de vorige eeuw aanleiding zagen de maatschappij anders, kritisch, te onderzoeken. De leden van de eerste socialistische jongelingsvereniging in Groningen 'Ontwikkeling', maakten zich door het lezen van o.a. Büchner en Multatuli een materialistische en atheïstische wereldbeschouwing eigen.

(UBG)

- 107** Bymholt, B., *Onderwijzers-werkeloosheid, z.pl. (Veendam), Gedrukt voor rekening van den schrijver, 1888.*

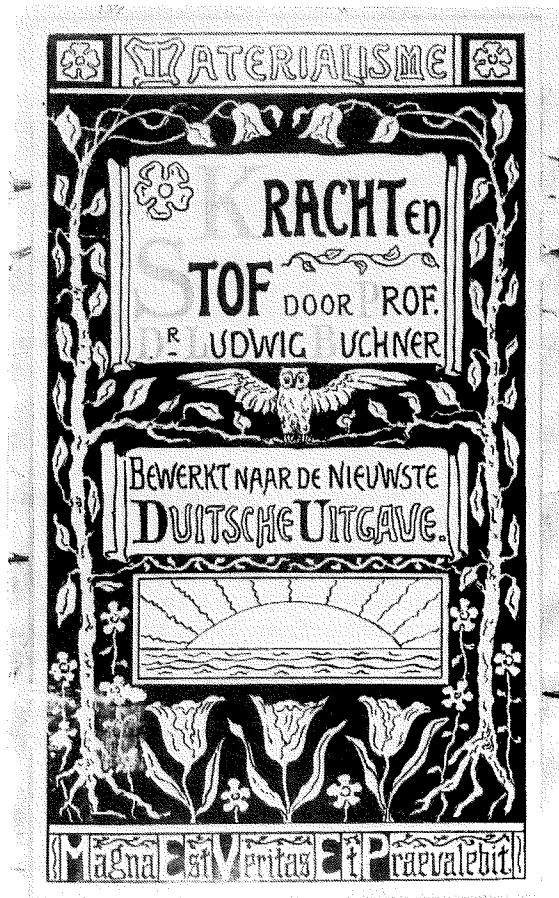
'Zoo is er dus een nieuwe toestand geboren. De onderwijzersnood is geweken om plaats te maken voor den nood der onderwijzers. Onze regeering heeft door wetten te maken, die niet uitgevoerd worden, een groep jonge mannen en vrouwen gevormd, die niets te doen hebben: de werkelooze onderwijzers'. Als remedie tegen de grote werkeloosheid wordt de opheffing van de normaalscholen bepleit.

(UBG)

- 108** B. Bymholt, (1864-1963), Portretfoto.

De Veendammer onderwijzer Bymholt was actief in de Sociaal-Democratische Bond. Hij publiceerde een groot aantal propaganda-artikelen. In 1888 was hij mederedacteur van een nieuw blad 'Multatuli, Onafhankelijk Weekblad', dat een atheïstische en socialistische signatuur droeg. De schrijfwijze van zijn naam, met y inplaats van ij, lijkt aan Multatuli ontleend te zijn. Bymholt is vooral bekend gebleven als auteur van een *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, die in 1894 verscheen.

(UBG)

Büchner's 'Kracht en Stof' (cat. nr. 106)

- 109 Bymholt, B., *Waarom zijn er zoovelen tegen het Socialisme gekant?* Nijmegen, Veenstra & Co., 1892.

Bymholt ontwikkelde zich van socialist tot anarchist om tenslotte als religieus socialist te eindigen. Hij was een bewonderaar van Multatuli. Hij woonde enkele jaren te Nijmegen, waar hij onder de naam van z'n vrouw een eigen uitgeverij had. Hier breekt hij een lans voor het onbekende socialisme: 'Wij hebben gezien, dat zoovelen teruggehouden werden van het Socialisme door onbekendheid ermee, godsdienstberusting, vrees, klasse, trotschheid en gehechtheid aan het oude'.

(UBG)

- 114** Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Van Christen tot Anarchist. Amsterdam, De Roode Bibliotheek, 1910 (4e druk). Fotoportret op voorzijde.

Domela Nieuwenhuis meldt in zijn gedenkschriften 'ontzaggelijk veel genoten' te hebben van Multatuli's werk, maar kon niet 'begrijpen dat een zoo veelzijdige geest b.v. de socialistische arbeidersbeweging aan zich voorbij heeft laten gaan zonder er feitelijk notitie van te nemen'. Domela herinnerde zich zijn persoonlijke ontmoeting met Multatuli in 1886: 'Hij was zo naïef om te meenen het socialisme weerlegd te hebben met het gewone 'deelpraatje''. Multatuli's sympathie voor Domela was strikt persoonlijk en betrof grotendeels 'het onrecht mij aangedaan, maar vooral niet de beginselen die ik voorstond'. Toch had Multatuli 'geestelijk de bodem losgemaakt', waardoor Domela's socialistische propaganda ingang kon vinden bij zijn latere aanhang.

(Part. bez.: J. Houkes)

- 115** Tjerk Luitjes (1867-1946). Foto naar een tekening van C. Breman. In: De Gulden Winckel, 2(1903).

Luitjes was de belangrijkste propagandist van de socialistische beweging in de provincie Groningen vóór de eeuwwisseling. De geschriften van Multatuli maakten op hem een diepe indruk. In zijn propaganda maakte Luitjes furor met zijn 'Multatuliaanse uitroepen'. In zijn redevoeringen kwamen vaak de parabelen van Multatuli naar voren.

Het was mede Multatuli die de anarchistische kiemen bij Luitjes legde; bovendien vormde zijn karakter zich naar de meester: autocratisch en individualistisch.

- 116** Luitjes, Tjerk, Over de Grondprincipen van Christendom en Anarchie als tegenstellingen. Bussum, C.J.W. Grentzebach, 1902.

Tjerk Luitjes was een van de eerste leden van de socialistische vereniging Ontwikkeling te Groningen. Als bewonderaar van Multatuli droeg hij vaak voor uit diens Ideeën.

Hij schreef over het leven der arbeiders in stad en provincie en was tot 1895 in Groningen actief als journalist en propagandist voor het vrije socialisme. Later maakte hij onder meer deel uit van de christen-anarchistische kolonie te Blaricum. Ook had hij contacten met Van Eeden's kolonie Walden. De hier getoonde brochure is in die periode geschreven.

'Geen geloof dus aan iets wat men ons meedeelde buiten ons te zijn - of het Staat of God heet. Maar vast zelfvertrouwen, waaruit mogelijk kàn volgen de begeerte om goed te zijn en beter te worden.'

(UBG)

Tjerk Luitjes (cat. nr. 115)

- 117** J.P. Hommes (1843-1916), afgebeeld met zijn tweede vrouw. Portretfoto.

Hommes was hotelhouder en aannemer te Finsterwolde, waar hij een sterke invloed uitoefende op de arbeidersbeweging. Het waren Multatuli en Domela Nieuwenhuis die het volk de ogen hebben geopend, aldus Hommes. Met de laatste was hij bevriend. Hommes was lid van De Dageraad en de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Hij werd in de jaren negentig anarchist en verkondigde zijn individualistische denkbeelden in tal van brochures en artikelen in *De Arbeider* en *De Vrije Socialist*. In zijn hotel verkocht hij onder meer werk van Multatuli.

(Part. bez. E. Veldkamp)

- 118** Hommes, J.P., Loonwerk en zijne gevolgen. I. Theorie; II. Practijk. Winschoten, Drukkerij 'De Samenwerking', z.j. (ca. 1905).

'Loonwerk en zijne gevolgen' vormt één van de ruim twintig brochures van Hommes. Deel 1 omvat een beschouwing over zijn individueel-anarchistische standpunten, deel 2 bevat autobiografische fragmenten, dat wil zeggen, de praktijk van een anarchist uit Finsterwolde.

Op de achterzijde biedt Hommes werk te koop of te leen aan van onder meer Multatuli, Spinoza, Darwin, Büchner, Bakoenin, Domela Nieuwenhuis en hem zelf.

(UBG)

- 119** Damme, B., Multatuli (Eduard Douwes Dekker). Rotterdam, J. Beldaux, 1908.

In de serie Rijpe Halmen, bijeengezocht en verzameld uit de werken van Spinoza, Multatuli en Nietzsche.

'Sedert jaren nu was het mijn innigsten wensch dat de werken van Multatuli meer gelezen mochten worden, dan dit tot dusverre het geval is geweest. Wel wil ik toegeven dat er eenige verandering ten goede te bespeuren is, doch zijne werken zijn nog niet zoo algemeen in de handen als dit eigenlijk wel wezen moest.

Verschillende redenen waren en zijn hiervan de oorzaak. Vooreerst was het de groote geldelijke uitgaaf die velen af deed schrikken zich zijne werken aan te schaffen. En tweedens, Multatuli heeft veel geschreven en niet ieder heeft lust, tijd en energie om zich door al zijn werken heen te worstelen?

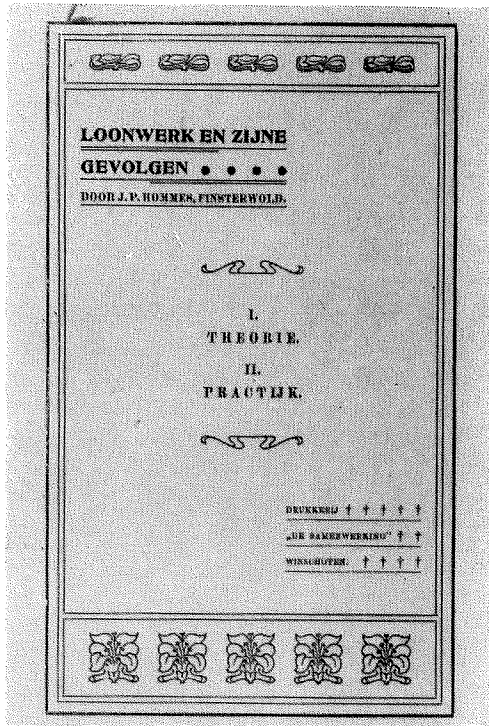
Het is om deze redenen dat B. Damme zijn bloemlezing uit Multatuli's werken samenstelde.

(Part. bez.)

- 120** Adres van het Comité voor Algemeen Stemrecht aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Amsterdam, J.H. de Bussy, 1880.

Het Comité voor Algemeen Stemrecht was in 1879 voortgekomen uit het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie. Naast onder meer Domela Nieuwenhuis was R.J. Blaauw namens de Groninger werklieden in het Comité vertegenwoordigd en ondertekende hij samen met een aantal andere voorstanders dit adres. Blaauw, boomkweker en koopman te Sappemeer, bepleitte in de werkliedenvereniging het streven naar algemeen kiesrecht. Evenals Multatuli wees Blaauw het censuskiesrecht van de hand.

(UBG)

Brochure over het anarchisme (cat. nr. 118)

121 J.H. Schaper (1868-1934). Portretfoto.

Schaper, bekend als SDAP-Kamerlid naast Troelstra, kreeg zijn eerste socialistische scholing in de Groninger jongelingsvereniging 'Ontwikkeling'. In die tijd had hij het portret van Multatuli op zijn schoorsteenmantel staan. Hij hield van Multatuli's Vorstenschool en was goed op de hoogte met diens Ideeën. Van 1897 tot aan zijn dood was Schaper een zeer geëerde SDAP-kamerlid.

(RAG)

122 Schaper, J.H., Na 25 jaren. Aan de Arbeidersklasse van Groningen en Noordelijk Drenthe. Amsterdam, Brochurehandel der S.D.A.P., 1910.

'Doch hoe was het vóór 25 jaren? Een volstrekt onkundige, onontwikkelde en slaafsche arbeidersklasse. Slecht onderwezen, veelal zwaar drinkende en Maandag houdende, Zondags drinkende en spelende in kroegen en kelders. Domheid en ruwheid vierden hoogtij'.
'Stoere arbeiders van het Oldambt, schudt de onverschilligheid en het verderfelijke en ontmoedigende anarchisme van u en sluit u aan! Mannen van de Veenkoloniën... gordt u aan en komt tot ons!'

(UBG)

J.H.A. Schaper (cat. nr. 121)

123 H.E. Kaspers (1869-1953). Portret.

De geschriften van Multatuli en de komst van Domela Nieuwenhuis naar het noorden brachten Kaspers tot het socialisme. Na 1892 werd hij aanhanger van het anarchisme, waarvan hij de beginselen de rest van zijn leven uitdroeg als propagandist en als redacteur van verscheidene bladen, zoals *De Arbeider*. Kaspers was tevens actief op het terrein van het anti-militarisme, vegetarisme, de geheelonthouding, straffervorming, productieve associatie en de vakbeweging.

124 K. ter Laan, (1871-1963). Portretfoto.

Ter Laan, geboren in 1871 te Slochteren, sloot zich in de jaren tachtig aan bij de Sociaal-Democratische Bond. Zijn standpunt luidde: 'Een onderwijzer behoort socialist te zijn'. Hij werd een vurig aanhanger van de denkbeelden van Multatuli. Ook als SDAP-er bleef Ter Laan Multatuli trouw en publiceerde over zijn persoon en werk. In zijn nalatenschap bevond zich een Multatuli-woordenboek in voorbereiding. In 1914 werd Ter Laan burgemeester van Zaandam, de eerste sociaal-democratische burgemeester van Nederland.

(UBG)

H.E. Bos (cat. nr. 126)

- 125** Laan, K. ter, Multatuli en twee van zijn discipelen Mansholt en De Raaf. Met brieven van en over Multatuli. Leiden, E.J. Brill, 1949.

Biografische studies over twee Groninger Multatuli-bewonderaars door een derde Groninger Multatuliaan.

(UBG)

- 126** H.E. Bos (1877-1958). Portretfoto.

Harm Bos, bankwerker en veenarbeider, was anarchistisch propagandist tot in de jaren dertig en leidde verschillende acties in de Gronings-Drentse venen. In het debat was Bos een meester. Hij was een groot kenner van het werk van Heinrich Heine en citeerde Multatuli menigmaal in zijn toespraken.

(RAG)

**EEN NEGENTAL NIET EERDER
GEPUBLICEEERDE DOCUMENTEN**

- 1 J. Versluys aan Mimi Douwes Dekker, 16-3-1878;
2. Multatuli aan Haspels, 25-2-1880;
3. Idem, 4-3-1881;
4. Multatuli aan D.R. Mansholt, 18-1-1881;
5. Multatuli aan Titia van der Tuuk, 8-3-1881;
6. Multatuliaan W.A. Paap, 20-10-1881;
7. J. Pik aan Mimi Douwes Dekker, 28-2-1887;
8. W. Pik aan Mimi Douwes Dekker, 21-3-1887;
9. Telegram Groninger Multatulianen 23-2-1887.

Waarde vriendin,

Marie kreeg Uw briefje terwijl Dek. hier gelogeed was. De volgende week schrijft ze U zelf; nu maar enkele regeltjes van mij. We vinden het erg prettig dat hij bij ons gelogeed [was] en vooral Marie vond het heerlijk, om nu ook persoonlijk kennis te maken met onzen vereerden vriend. Dek was heel zenuwachtig op den dag, dat hij hier aankwam en spreken zou. Ook op den dag dat hij naar Leeuwarden ging, om daar te lezen op den zelfden avond. Maar den dag daar tussen was hij veel beter. Druk was hij natuurlijk, zooals u ook reeds schreef, en eigenlijk is ons geweten niet gerust over het feit dat hij hier lezende voor het eerst wat last had van zijn keel. Ook vreezen we, dat hij het hier wat koud heeft gehad. We gingen in het begin uit van de onderstelling, dat iemand die graag heeft, dat het des nachts in bed sneeuwt, niet van warmte houdt. Maar hij had nu nog al vaak koude handen en over het geheel zijn die reizen en lezingen niet goed voor hem. Het is dan ook te hopen, dat het later niet noodig zal zijn. En daarvoor heeft D. nu een heel goed plan. De lezing hier is algemeen zeer goed bevallen en D. heeft dan ook heel goed gesproken. Ook het bezoek was vrij groot, zoodat er na aftrek van alle onkosten altijd wel een goede 400 gulden overbleef op dien avond. Wij hebben op aanraden van D. Chandosse besteld geschreven door Chastreux maar we wisten den titel niet precies meer. Als het nu niet komt, vragen we later nog eens aan U, hoe de titel luidt. D. heeft beloofd dat we waarschijnlijk U beiden en U in elk geval zouden zien, als we te Berg en Dal zijn. We hopen natuurlijk dat dit plan ten uitvoer kan gebracht worden. Voor ons blijft de reis voor eerst nog lastig om de kinderen, ofschoon de afstand veel kleiner wordt, als we te Bergen dal gaan wonen. Ontvang ons beider hartelijke groeten.

Uw Vriend
J. Versluys

Beste Haspels! Daar heb ik gister vergeten uw broer Dirk 'n telegram te zenden. Ik onderstreep 't woordje: ik, omdat Van Zuylen geen schuld heeft. We hadden afgesproken dat ik er voor zorgen zou, daarop rekende hij, en zie na m'n voordracht kwam mij 't verdrietig verzuim in den zin. Nogeens, V.Z. heeft geen schuld, en in zekeren zin ook ik niet, want het laatste uur vóór m'n lezing (of voor ik naar 't lokaal ging) werd ik werkelijk lastig gevallen. De bezoekers hielden niet op. De depêche had tegen zevenen zoowat moeten verzonden worden, en zie daar kwam de „president der Werklieden Vereeniging” vrijkaartjes vragen. Ik moest ze maken door 'n opschriftje op visitekaartjes, daarvoor m'n koffer en schrijftrommel uitpakken, en de zaak ging me door 't hoofd. Och, maak toch m'n excuses bij Uw broer, en straf me door vooral vanden zomer bij ons te komen. Wilt ge zoo goed zijn 't geld dat ge van Hengelo Hoogezand en Veendam in kas hebt (in ronde som) aan m'n vrouw te zenden? Te Assen heb ik 200 gl van Van Zuylen opgenomen, waarvoor ik 'n bon afgaf.

Ik erken een beetje moê te zijn. Vooral m'n keel. Ik hoest alle nachten en dat breekt me den nek. Sla toch geen aanneembare voorstellen af. Wat men moet, moet men kunnen. Als ik maar één nacht goed slaap, zal ik me weer wêl voelen.

Te Veendam en Hoogezand was de zaal maar matigjes bezet, doch te Hengelo was 't vol. te Veendam heb ik op m'n poot gespeeld omdat ze rookten! Gister was 't hier (voor Groningen, 'n groote stad waar ze zeggen dat ik zooveel geestverwanten heb) niet zeer vol. V. Zuylen taxeerde 260 à 270. Er hadden 500 moeten zijn. Ik ben benieuwd naar Leeuwarden. Ook dáár schreeuwen ze zoo over geestverwantschap. Hartelijk gegroet, ook Dirk! Maak 't goed bij hem, en zeg vooral dat V.Z. geen schuld heeft. dag beste kerel

D.D.

Beste Haspels! Ik heb U over twee zaakjes te schrijven. 1. Gister kreeg ik bezoek van Roelfsema die in zak en assche zat. Half hui-lend gaf-i mij 'n verward verslagje van zekere animositeit en konkurrentie tusschen Sappemeer (de hr. Binnerts) en Hoogezand waar hij 'n zaal heeft, en waar ik dan ook verleden jaar gesproken heb. Die twee plaatsjes zijn nagenoeg één (men moet het maar weten!) zoodat het aannemen van Sappemeer 't optreden te Hoogezand als 't ware uitsloot, of althans minder gunstig maakte. Enz. Enz. Nu heb ik gister, te gauw geroerd voor z'n geklaag hem beloofd, dat ik als ik hier inde buurt terug kom ('t geen de vraag is. De heele zaak der lezingen hangt me de keel uit bij de ellendige opbrengst!) nu, dat we dan bij hem zouden komen. 't Spijt me dat ik 't gezegd heb. Ik had hem moeten afwijzen. Maar nu ik 't eenmaal beloofd heb, moet ik 't noteren. 2. Geheel buiten Uw bemoeienis ben ik in aanraking gekomen met 'n aantal personen te Utrecht die mij uitnoodigden in de stad nog-eens optetreden, en wel om te spreken over 'n bijzonder punt (zedelijkhedens, prostitutie etc.) waarbij ik dan alles bij den naam noemen zou 't geen vooruit zou worden bekend gemaakt etc. Geheel zeker is 't nog niet, maar voorlopig zou daarvoor Saterdag 19 Maart gekozen worden. Nu weet ik niet zeker of ik U dit heb meegedeeld. Het kon U hinderen in Uw onderhandelingen(?) met Sliedrecht. Staalman zegt me dat hij niet weet of ze afgebroken zijn. Mocht ge nu over Sliedrecht voor 19 maart bericht hebben, dan gaat Uw afspraak door, en niet de mijne met Utrecht, daar ik slechts „voorlopig en onder voorbehoud” dien datum heb aangenomen. Mocht evenwel van Uw kant die 19e vrij gebleven zijn, disponeer dan svp niet over dien dag. Hier, Veendam, was 't gisteravond ellendig. De oorzaak lag gedeeltelijk in zeker kabaal, gedeeltelijk in de nabijheid van Stadskanaal, waar ik vanavond spreken moet. Uit de klaagzangen van Roelfsema zag ik (schoon ik 't wel wist zònder dat) hoeveel gemaal en gezeur ge U getroost om mijnentwille! Staalman houdt zich best. Hij is fatsoenlijk, ijverig, beleefd. Ik heb niets dan goeds van hem te zeggen.

Hartelijk gegroet
tt D.D.

Is m'n vrouw al bij U geweest? Zeker wel. Wou is 'n oude kennis van Koenrad. Koen heeft hem 3 jaar geleden naar bed gebracht, toen-i zoo radeloos was over 't vertrek van z'n vroegere verpleegster. Zekere telegram van den Helder heb ik niet ontvangen. Kan 't nog noodig zijn dit den betrokkenen meedeelen? Als ik wist wie 't was, had ik zelf teleg. er naar geïnformeerd. Nu moet ik afwachten wat het beteekent.

Beste Mansholt. M'n vrouw zendt mij Uw brief van 13 dezer. Ja, er is dus 'n brief gestolen! Dit is ergerlijk. Het doet me zeer. En herinnert ge U wat er in geschreven was? Den zieletoestand van iemand die zoo-iets doet, kan ik me niet voorstellen. Wèl dien van 'n inbreker. Daarbij is zekere opwekking, zekere kamplust tegen moeielijkheid. Misschien ook iets als begrijpelijke nijdigheid tegen bezitters. Tracht U te herinneren wat en waarover ge schreeft in dien brief.

Heden middag ga ik naar Schiedam, morgen Dordrecht om te „spreken”. Ik doe die heele reis ongaarne, maar 't moet. En schoon 't me zwaar valt, ik kan het doen. Over 'n paar dagen moet ik „op treden” ('n domineeswoord) te Haarlem en den Haag. Zoolang ik in deze buurt ben, tracht ik telkens des avonds te Leiden terug te zijn, omdat ik hier weinig aanloop heb (ieder meent dat ik al lang weg ben) en 'n vriendelijke bediening in 't logement. Dit laatste is mij veel waard. 't Is zwak van me maar het is zoo, 'n ruwheid van kellers of knechts kan me ontstemmen en half onmachtig maken voor m'n taak.

Ge weet dat de heer Haspels alles voor mij regelt wat de voorbereiding van m'n leesbeurten aangaat. Dit geschiedt geheel buiten mij om. Hij zendt mij 'n lijst van aangegane overeenkomsten en ik volg zijn afspraken. Dat regelen is 'n lastig werk voor hem, en ik houd mij er geheel buiten om niet door meepraten z'n taak nog te verzwaren. Doch hieruit vloeit voort dat ik menigmaal plaatsen op m'n lijstje zie waarover ik me (als gij nu) verwonder, terwijl ik andere plaatsen mis waar ik dacht welkom te zijn.

M'n eenig consigne aan H. is: „spaar me niet!” Hij hoeft alleen in 't oog te houden of ik, stipt uitgerekend, fysiek ergens op tijd kan aankomen. Vermoeienis, last, aaneenschakeling van spreekbeurten dagen achter elkander, dit alles mag geen invloed hebben. Met inspanning zou ik m'n taak niet kunnen vervullen. 't Kan alleen geschieden door overspanning. Dit is treurig maar 't is zoo. Dickens ontving in Engeland voor 't eenmaal voorlezen van een lang gedrukte vertelling (Little Dorrit) het dubbele van wat ik ontvang voor veertig geïmproviseerde voordrachten. Ik zeg dit niet als klacht, o neen, maar ter karakteriseering van den toestand, en om te rechtvaardigen dat ik mij onderwerp aan de noodzakelijkheid. Want zonder die overspanning zou ik niet in de behoeften der mijnen kunnen voorzien. Nederland moest het niet dulden, dunkt me, vooral nu niet, nu er uit Indie wordt geschreven: „Lebak is een woestenij”. Zou 't dan niet eindelijk tijd worden, Havelaar openlijk recht te doen?

Maar beste hartelijke kerel, dat wilde ik U niet schijven. Ik wilde U 't lijstje geven van m'n noordsche leesbeurten om met U uitterekenen hoe ik bij U komen kan om Uw lief gezin te zien.

Ziehier:

Maand. 27 febr. Groningen

Dinsd. 1 m. -

Woensd. 2 maart Sappemeer?

Dond. 3 maart Veendam?

Vrijd. 4 maart Stadskanaal?

Saterd. 5 maart Scheemda

Zond. 6 maart -

Maand. 7 maart Winschoten

Dinsd. 8 maart Assen en verder zuidwaarts

Onderzoek s.v.p. of de met ?? gemerkte plaatsen juist zijn. Ik ben er niet geheel zeker van, daar er in H. 's opgaven iets tegenstrijdigs was. Gij kunt het daar vernemen, denk ik. Overleg nu eens asjeblijft, hoe ik 't regelen moet om iets aan U en de Uwen te hebben. Kan die Dinsdag 1 maart daarvoor gebruikt worden? De vraag is of ik dien dag bij U doorbrengende, op z'n tijd kan worden afgeleverd te Sappemeer? Haast is er niet bij de zaak. Daar m'n adres bijna elken dag verandert, ben ik zoo vrij U eens vooral te verzoeken Uw antwoord te adresseeren aan: den Hr. Haspels, tooneeldirekteur te Rotterdam. Hij weet altijd waar ik ben.

Over 'n 14 dagen komt m'n vrouw met ons lief kind in Holland. Zij zal grootendeels logeeren bij zusters maar ik denk dat ze ook te Leeuwarden zal uitgenoodigd worden, en ronduit gezegd, ik wou graag dat zij ook 'n paar dagen bij U kwam. Ziedaar! Als zij wist dat ik U dit vroeg zou ze 't gek en opdringerig vinden. Welnu, ik durf het doen, en ben zeker dat gij en Uw lieve familie mij gelijk zult geven, zeker nadat ge haar bij U gehad hebt, en waarschijnlijk wel reeds voor dien tijd, d.i. nu.

Hartelijk gegroet beste kerel. Ik heb zoo dikwijls gedacht aan dien schuldafdoenden man en z'n varkentje dat verkocht worden zal, en niet voor eigen gebruik mag dienen. Sedert 'n jaar had ik 'n klein plan omtrent dien man, maar ik ben (ook zelfs tegenover U []), niet geheel vrij. Groet Uw vrouw en de meisjes!

tt
Dek.

M'n vrouw schrijft dat ze U van 't niet-ontvangen van Uw vorigen brief kennis geeft. Hebt ge dat schrijven van m'n vrouw ontvangen? Of heeft de dief ook dien brief onderschept daar hij de beteekenis van een br. van Geisenheim naar Meeden raden kon. Hij kon weten dat daarin een aanklacht tegen hem stond. De vraag is of m'n vrouws brief in handen van denzelfden man gekomen is?

Lieve Titia! Dank voor je brief dien ik te Scheemda ontving. Ook dien van 10 febr. heb ik ontvangen. Wees niet verdrietig over m'n zwijgen. Zeker schreef ik je reeds dat ik van 20 febr. af, in 18 dagen 14 maal moet optreden. Bij nader inzien is 't 15 maal!

En tusschen de voordrachten liggende reizen en trekken! Logementen! Uit- en inpakken! O, eindeloos! Ik kan die taak niet vervullen zonder me zéér in acht te nemen, en gierig omtegaan met elken indruk, elke uiting. Gister sprak ik hier en $\frac{1}{2}7$ wist ik m'n onderwerp nog niet! Van de inspanning die dat vereischt kan men zich geen begrip maken! En, dit schreef ik U reeds, de beloning is ellendig. Overall hoor ik dat het „heel mooi” is. Aan betuigingen van sympathie etc. ontbreekt het niet. Maar...de opkomst is schraal. Veel plaatsen dekken de kosten niet (vooral in Holland) en de recette der anderen is niet hoog genoeg om dat dragelijk te maken. Dooréén ontvang ik $\frac{1}{120}$ van 't geen Dickens kreeg voor 't voorlezen van 'n vertelling die lang gedrukt was. Verleden jaar was 't $\frac{1}{80}$. Zoodra ik van deze vermoeienden tocht thuis kom zal ik, in plaats van rust nemen, waaraan ik groote behoefte heb, hard aan 't werk moeten gaan om van 't jaar rond te komen! Je vraagt wanneer ik te Deventer kom! Wel, dit weet ik nooit dagen vooruit. Door overmaat van drukte moet ik (naar de Schrift!) elken dag z'n eigen kwaad laten, d.i. telkens alleen regelen wat vlak voor de hand ligt. Den 9e spreek ik te Zwol. Nu weet ik niet hoe laat ik den 10en vandaar zal gaan. Dit hangt van allerlei af, zelfs van m'n kachel! Ook van de brieven die ik te Zwol vind, van de bezoekers die ik daar ontvang, en of ik ze al of niet kan afwijzen. Hier, bijv. had ik dezen ochtend op drie uur vrijen tijd gerekend. Jawel! Een jong meisje aan wier overleden vader ik groote verplichtingen had, wenschte mij te spreken. 't Ware impieus genant haar aftewijzen. Ze wist niet welk offer ik bracht door ja te zeggen! Hoe dit zij, lieve Titia, ik zal overleggen hoe ik 't maak om je te zien, als 't eenigsins kan. Wel heb ik Vrijdag en Saterdag geen voordracht maar ik zal zeker naar Den Haag moeten om m'n vrouw en kind opte zoeken, die ik in vele weken niet gezien en nauwlijks teken van leven gegeven heb! Ik moet altijd lachen als ik andere menschen van „drukte” hoor spreken! En „alle menschen” zijn komiek egoist en onbillijk. Hùn „zaken”, hùn „verplichtingen” begrijpen zij. Een koopman die om 10 uur op z'n kantoor moet zijn, kan mij niet op dat uur afwachten. Mijn zaken, noodig voor m'n levensonderhoud begrijpen ze niet. Ze menen dat 'n voordracht van 8 tot $\frac{1}{2}11$ slechts $2\frac{1}{2}$ uur inspanning kost! En toch weten zij dat 'n appel om te rijpen 'n heel seizoen noodig heeft. Die rijpingsperiode moet ik maar overslaan, denken zij, dat hoeft niet! Ik

ben zeer bitter gestemd. Van alle ondeugden stuit huicheling mij 't meest tegen de borst. Welnu, den toejuicing etc. die mij ten deel valt, is me walgelijk! Walgelijk als 't geschrevene over den moed der Transv. boeren! Holland heeft het recht niet zich geestdriftig aante-stellen over iets schoons. Wij doen in Atjeh precies 't zelfde wat Engeland tegen de boeren doet! Neen, erger! En die dappere Atjehers heeten „kwaadwilligen”. Engeland erkent dan toch dat de Boeren „dappere vijanden” zijn „die hun land en vrijheid verdedigen”. Wij schelden de Atjehers die met meer recht hun vrijheid verdedigen uit voor roovers en moordenaars. En zoo overal! „Lebak is 'n woestenij” schrijven de Indische bladen. Niemand beseft dat dit 'n zegel zet op de Havelaarszaak! Om niet van gebrek omtekomen moet ik op m'n oude dag als 'n kermisreiziger voordrachten houden tegen armzalig loon! De holl. maatschappij is verrot! Dag beste Titia. Hartelijk gegroet

DD.

Waarde Heer Paap!

Vergun mij Uw hulp interoepen om zoo mogelijk 'n jong mensch te recht te brengen, dat naar mij voorkomt aan 't malen is. Zekere Groustra te Buiksloot schrijft me sedert eenigen tijd zinnelooze brieven. Door niet te antwoorden hoopte ik hem te doen inzien dat ik met z'n gekkepraat niet gediend ben, maar gister bleek me weer dat m'n zwijgen niet baat. Daar hij eenige keeren Uw naam noemde, mag ik veronderstellen dat ge hem kent. Wilt ge hem aanraden te werken?

Hij schijnt zich te verbeelden: hoe krankzinniger hoe mooier. Niet alleen zijn inhoud en uitdrukkingwijze van z'n brieven klinkklare onzin, maar alsof hem dit niet voldoende voorkwam, zelfs letters, schrift, adres, alles is zoo bespottelijk, dat ik den armen jongen wel voor onwijs moet houden, of op weg om het te worden.

Wel weet ik dat 'n groot gedeelte van den aandrift om zich te tooien met iets vreemds, zeer dikwijls slechts affektatie is, maar die gemaktheid – zelf is reeds 'n hersenfout, en 't zou 'n gewetenszaak wezen den patiënt in den waan te laten dat hij daarmee eer inlegt. Doe hem, svp. weten dat ik z'n schrijverij allerellendigst vind, en niet genegen ben daarvan nota te nemen. Hij moet werken, ernstig ingespannen werken! Zeg hem dat z'n (onhandige!) jacht op buitengewoonheid 'n belachelijke en zeer gewone fout is. Inderdaad, niets is banaler dan nagemaakte excentriciteit. De oorzaak dat zoovelen dáármee trachten iets te bereiken, ligt in luiheid. Het is nl. gemakkelijker 'n zotternij te debiteeren dan iets wezenlijks te verrichten. Zeg o.a. aan Groustra dat hij moet trachten te leeren 'n behoorlijken brief te schrijven. Indien hij zich dáárop toeleë, zou er al iets gewonnen zijn. Hij schijnt te meenen boven school, boven vormen te staan, en staat er zeer diep onder.

In den Pipifax van den Spektator meen ik U herkend te hebben. Zoo ik daarin gelijk heb, dank ik U wel voor Uw goede bedoeling. Of 't wat helpen zal? Dit betwijfel ik, en 't spijt me. Op 'n winderige „hulde” zooals bij de Conscience-uitbersting ten toonee gevoerd is, ben ik niet gesteld, en wel te minder omdat ook daarbij weer de bal van de plank loopen, Havelaar beneden den schrijver van 't boek „Havelaar” gesteld worden zou, Dat is nu eenmaal 't wachtwoord. Maar toch zou mij iets dat naar waardering gelek welkom zijn, als protest tegen 't vrij algemeen aangenomen systeem van doodzwijgen. Ook bij 't geschrijf over de eedskwestie had ik verwacht – (zeer recht gehad te verwachten) dat de passage zou te berde gebracht waar de eedsaflegging van Havelaar en Slijmering beschreven wordt. Volstrekt niet. Schiller, Göthe, Kant, Cicero, Kingsley, ziedaar de hoveniers die bloemen moeten leveren – er zijn

verlepte bij! – voor hollandsche tuiltjes. 't Is verdrietig gelijk de groote Wiesehilt (mits 'n buitenlander) zoo kernachtig gezegd heeft. M'n vrouw, Woutertjen en ik zijn wel. Ik kan niet beoordeelen welke omstandigheden U 't studeeren, in de Letteren gewenscht maken. In 't algemeen zie ik iemand van letterkundigen aanleg liever 'n vak kiezen dat ... nu ja: van stipte natuurkennis. En dit juist in 't belang van Letterkunde! Het is m'n overtuiging dat academische letterkunderij nadeelig werkt. 't Moest geen vak zijn. Dichter en wijsgeer ('t is, van zeker standpunt gezien, 't zelfde!) leggen zich toe op kennis van den aard der dingen. De vorm der uiting zal toegeworpen worden aan wie zich dáár van 'n gewoonte heeft gemaakt, en 't onderwijs in vorm, het voorbijzien of achterstellen van 't andere, doet denken aan den pasteibakker die wel zakjes maar geen meel en suiker inslaat.

De Litt. hum. proff. zien dit dan ook in. Ze moeten wel, daar 't feit hun leert dat onderwijs in Letterkunde 'n onmogelijkheid is. Om dan toch iets te doceeren ... nu ja, dan krijgen we kibbelarij over 't geboortejaar van Maerlandt, annotationes op zekeren plaats van Euripides, of ophemeling van (godbeter 't) Hooft, Huyghens en (met permissie!) Brederoo! En dat heet: letterkunde. Ze doen als 'n keukenmeid die in plaats van spijs te bereiden, kletspraatjes houdt òver keukenmeiden die (volgens háár) zoo smakelijk konden koken. Toets m'n aprioristischen afkeer van gedoceede letterkunderij, aan 'n aposterioreuse statistiek van wat er geleverd is door academisch afgerichte lettermannen! 't Is naar!

Vriendelijk gegroet tt

D.D.

[naschrift:]

Jonckbloet, verlegen misschien met z'n positie, misschien wel geprikkeld door mijn herhaald schimpen op professorale onmacht, heeft den brutalen paradox durven uiten, dat de commentator, annotator, etc. van 'n werk, hooger stond dan de auteur. Dát zouden ze wel willen! Onbeschaamder bluf is moeielijk te verzinnen. En dan moet men die annotationes, etc. lezen! Dat er in het toelichten en genietelijk maken van 'n werk verdienste liggen kàn, zal niemand ontkennen. Maar dát tot hoofdzaak te maken, is 'n testimonium paupertatis, en zou dit blijven al ware er geen twijfel aan de belangrijkheid der meegedeelde opmerkingen. Maar voor 9/10 is 't kletspraat. De meesten verdiepen zich met nagemaakten ernst in nuttelooze onderzoekingen. Dan verklaren zij wat geen verklaring noodig heeft, en ... wachten zich wèl ophelderingen te geven waar die den meesten lezers welkom zouden zijn. Voorbeelden van deze drie soorten heb ik voor 't grijpen. Ik behoef er U niet op te wijzen.

Groningen, den 28 Februari 1887

Aan mevrouw de wed. E. Douwes Dekker
Nieder-Ingelheim

Hooggeachte Mevrouw,

Eenige personen, die te laat vernamen, dat van hier uit een krans werd gezonden als blijk van vereering van wijlen uwen echtgenoot, verzochten mij alsnog hunne namen te willen voegen bij die der lijst, welke ik de eer had u toe te zenden. Het kwam mij voor, dat ik het verzoek niet mocht weigeren. Ik laat daarom aan den voet van dezen brief die namen volgen. Intusschen verblijf ik, hooggeachte mevrouw, met de meeste achting,

Uw dw dn.
J. Pik

H. Godthelp, Med. docts.
A. van Delden, landbouwer
P.C. KLaasesz. Jz., jur. candidaat
A.J. Groustra 1e luit. des Infanterie

Geachte mevrouw,

Hierbij de bewuste brieven: ik voeg er de kattedelletjes bij, die ik te Soden ontving (voor mij zulke lieve herinneringen!) om U te overtuigen, dat er in Dekker's brieven aan mij (mag ik de titulatuur weglaten?) van Gotisch of taalkunde in 't algemeen nooit is gewaagd. Vaak echter heeft hij met mij over een en ander gesproken, toen ik het voorrecht genoot nu en dan bij U te logeeren; Zelfs heeft hij nog gestudeerd in mijn „Stamm's Ulfilas" – dit speelde U waarschijnlijk door het hoofd. –

Wèl moet het een harde slag voor U zijn, de dood van den edelsten en beminnenswaardigsten der menschen. Ik, die in geen jaren hem had gezien, noch iets van hem ontving, ik schrok bij 't bericht van zijn overlijden en voelde opnieuw hoe diep, diep ik aan hem was gehecht. Geen der afschuwelijke zoogenaamde portretten zal het beeld uit mijn herinnering vagen van hem, die me eens zulk een lieve gastheer was! Mocht ik uit Uwen mond nog eens van hem hooren! Zoo Ge nog eens in het Noorden komt, houd ik me voor een ontmoeting zeer aanbevolen. Ook van het geadopteerde ventje, en ... van anderen, zou ik gaarne iets vernemen. Uwen dank zal ik aan de „vereerders,, hier overbrengen; den heer Ten Bokkel heb ik reeds van Uwentwege gegroet. – Ten slotte nog de verzekering, mevrouw! dat ik ten allen tijde bereid ben U van dienst te zijn, voorzoover mijn geringe krachten het toelaten.

Vriendelijk gegroet van
Uwen hartelijk toegenegen
W. Pik

Frau Wittwe Eduard Douwes-Dekker

Unt mevrouw uut diese getroffen door de treurige Tijting van het overlijden van uwer echtgenoot is het ons een behoefte u onze hartelijke delneming te betuigen onze innige Vereering voor den talentvolsten onzer Dichters en schrijvers. Onze Eerbied voor Multatuli als Mensch en als dapper Strijder voor Waarheid en Recht zal daaraan een Krans toevoegen. Die naar way wij vertrouwen door uwe goede zorgen uit onzen naam op het Graf van den Ontslapen zal worden nedergelegd. De Omstandigheden hebben ons genoopt uwe tusschenkomst in te roepen bij dit geringe blijk onzer Vereering anders hatten hadden wij u in deze Dagen van droefheid niet gestoord. De Commissie te Groningen J. Pik W. Pik Jac Casimir J.G. ten Bokkel

PERSONENREGISTER

In dit register zijn de namen E. Douwes Dekker en Multatuli niet opgenomen.

Baart, E.	42
Bevervoorde, van, A.J.E.	19
Bokkel, J.G. ten	99, 100, 136, 137
Bolt, J.	17, 18
Bos, H.E.	61, 121
Bruinsma, V.	54, 55
Büchner, L.	49, 50, 112
Bymholt, B.	50, 51, 52, 53, 54, 58, 112, 113, 114
Casimir, J.	101, 137
Cohen, A.	54, 102
Cremers, E.J.	23
Croiset, H.	62
Damme, B.	61, 62, 118
Deysel, L. van	53
Domela Nieuwenhuis, F.	39, 40, 42, 46, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 67, 115, 116, 118, 119
Donker Curtius, D.	16, 18, 19
Drucker, W.	54
Emmenes, J. van	56
Feringa, F.	30, 32, 33, 34, 35, 39, 41, 42, 102, 103, 104
Funke, G.L.	32, 33, 90
Geertsema, J.H.	23
George, H.	31, 106
Gerhard, A.H.	54, 59
Goeman Borgesius, H.	22
Goes, F. van der	48, 59
Hamminck Schepel, M.F.C. (Mimi)	89, 90, 92, 94, 100, 125, 126, 135
Hartogh Heys van Zouteveen, H.	41
Hofstede de Groot, P.	14
Hommès, J.P.	50, 57, 58, 60, 61, 117, 118
Houten, S. van	23, 24, 30, 39, 42, 56, 100, 101
Huizinga, J.	12
Kaspers, H.E.	57, 58, 120
Kenther, H.J.	58
Korteweg, B.P.	41, 42
Kruseman, A.C.	
Krijthe, H.C.J.	42
Laan, K. ter.	53, 59, 120, 121

Luitjes, T.	49, 56, 57, 58, 59, 61, 116
Mansholt, D.R.	33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 50, 54, 55, 88, 89, 94, 95, 96, 97, 104, 105, 125, 129
Marx, K.	30, 39, 110, 111
Meeter, E.	16, 17, 18, 19, 77, 78
Mekel, I.	12, 14, 75
Meijer, P.	
Middendorp, H.	12, 14, 76
Mouset, T.	
pseudoniem van B.P. Korteweg	41
Müller, H.C.	54, 88, 107
Muricates, pseudoniem van F. Feringa	34
Nanninga, G.	50
Nieuwenhuis, J.A.	47, 48, 49, 54, 55, 110, 111
Paap, W.A.	48, 53, 54, 107, 108, 133
Pik, J.	100, 125, 137
Pik, W.	35, 100, 125, 136, 137
Portius, K.J.S.	88
Raaf, H. de	36, 37, 105
Rademacher, Jac. pseudoniem van E. van der Ven	30, 34, 106
Reinders, G.	12, 16, 78, 79, 82
Rommerts, O.	41, 102
Robbertus, A.	53
Roland Holst, H.	58
Roorda van Eysinga, S.E.W.	30, 35, 37, 54, 88, 102
Schaepman, H.J.A.M.	67
Schaper, J.H.A.	49, 50, 56, 119
Scholten, W.A.	84
Scholten, J.E.	84
Schopenhauer, A.	24, 34, 103
Smit, J.M.	52, 54, 55
Straatman, J.W.	23, 24, 29, 30, 31, 105
Swart Abrahamsz, Th.	47, 53, 115
Tellegen, B.D.H.	23, 32
Top, H.J.	47, 52, 53, 115
Tresling, A.W.	100
Troelstra, P.J.	52
Tuin, H.	60
Tuuk, T. van der	33, 42, 54, 107, 125, 131
Tijdens, B.L.	50
Urban, E.J.	49
Urban, F.E.L.	41, 42, 49
Ven, E. van der	34
Versluys, J.	32, 33, 37, 48, 92, 109, 125, 126
Vloten, J. van	31, 35, 37, 90

Vosmaer, C.	35, 90
Wibaut, F.M.	54
Wichers, B.	19, 20
Wolters, J.B.	36
Wolters, W.	49, 59
Wijnbergen, E.H. van	
Wijnne, H.A.	23, 80, 81
Zijlker, J.F.	16, 17, 20, 79, 80

